

ՇԱՐԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԱՄՍԱԿԱՆ

Ա. Զ. Գ. ԿՐՕՆԻՔ. ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ
ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ
ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ — ՀԱՏՈՐ ՎԵՅԵՐՈՐԴ

ՏԵՏՐ ՀԵՆԳԵՐՈՐԴ — ՄԱՅԻՍ 1873

Ա. Դադյանի + աղագրութեան
Բ. Սրանճանաւիւն
Գ. Կրճանիւն հնագիտութեան աղագրութեան
Դ. Վեյ — Հոնի Սաֆէր . Ռոստ + Ն Սընդաւան
Ե. Թոլմաչովսկիւն
Զ. Շնորհակալեմ
Է. Այլ — այլ
Ը. Այլ

ՅԱՐԱՐ
ՏՊԱԴՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՎԱՆԱ Զ. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԱՆ
— 1873 —

THE
LIBRARY
OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AT HARVARD UNIVERSITY
CAMBRIDGE, MASS.

STANDARD OF PAPER

THE
LIBRARY
OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AT HARVARD UNIVERSITY
CAMBRIDGE, MASS.

THE
LIBRARY
OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AT HARVARD UNIVERSITY
CAMBRIDGE, MASS.

THE
LIBRARY
OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AT HARVARD UNIVERSITY
CAMBRIDGE, MASS.

THE
LIBRARY
OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AT HARVARD UNIVERSITY
CAMBRIDGE, MASS.

THE
LIBRARY
OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AT HARVARD UNIVERSITY
CAMBRIDGE, MASS.

THE
LIBRARY
OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AT HARVARD UNIVERSITY
CAMBRIDGE, MASS.

THE
LIBRARY
OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AT HARVARD UNIVERSITY
CAMBRIDGE, MASS.

THE
LIBRARY
OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AT HARVARD UNIVERSITY
CAMBRIDGE, MASS.

THE
LIBRARY
OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AT HARVARD UNIVERSITY
CAMBRIDGE, MASS.

Գ Ա Ղ Տ Ն Ի Ք

Ա Ղ Ք Ա Տ Ո Ի Թ Ե Ա Ն

Բ.

Մեր բանականութիւնը աղքատութեան խնդրոյն առջև այնպէս կը յուզուի և կը տաղնապի՝ մինչև անգամ՝ աստուածային նախախնամութեան և աշխարհի այս վիճակին վրայ աղէկ չխորհելու աստիճան յառաջ կ'երթայ ։ Եւ ոչ այսչափ ։ աստուծոյ դէմ կը յարձակի , եւ մարդկային աստիճանները կարգադրող գերագոյն իմաստութեան դէմ պատերազմելու ալ կը յանդգնի ։

Ընկերավարական դրութիւններն՝ բանականութեան թելադրութենէ հնարած են իրենց առարկութիւնները ընդդէմ անհաւասարութեան աստիճանի , այսինքն՝ յուզուելով բողոքած են աշխարհի մէջ վիճակի ահագին տարբերութեանց դէմ ։ Այս դրութեանց բանը չէ լուծել աղքատութեան գաղտնիքը , որովհետեւ նոյն և մի

խնդրոյն մէջ թէ՛ դատաւոր և թէ՛ դատախազ միանգամայն են , և բնականաբար խնդրոյն վրայ յստակ և անպաշար ծանօթութիւն չեն կրնար ունենալ : Ընկերավարական դրութեանց հեղինակներն այս խնդրոյն վրայ մերթ այնպիսի մանրակրկիտ քննութիւններ կընեն՝ որ բաժնին իրենք այ չեն հասկնար , մերթ չբաւորութիւնը վերցունելու այնպիսի միջոցներ կ'առաջարկեն՝ յորմէ ընկերութիւնը կը կործանի և ընկերական օրէնքներն ալ կ'ոնջնչանան , վերջապէս չեն կրնար հաստատեալ կարգաւորութիւնը փոխակերպել և նոր մարդկութիւն մը սկսանել , ուստի կը յուսահատին և իրացանցողի բնութեան դէմ կ'ապստամբին : Չեն ուզեր բռնաւ անհաւասարութիւն կամ աստիճաններ տեսնել . ուստի հասարակ կամ ցած աստիճանի ժողովուրդը կը գրգռեն քաղաքական ներքին պատերազմի մը՝ որ ամենէն անմտագոյն պատերազմն է , և որք կը տեսնէին պատերազմէն յառաջ՝ թէ յաղթութիւնը ձեռք պիտի բերեն մեծատունները աւարելով՝ կը տեսնեն իրենք յետ պատերազմին՝ որ աղքատը կամ թշուառը աւելի շատցուցեր են , մինչդեռ այնչափ շատ չէին՝ երբ իրենց չ'սիրած անհաւասարութիւնը կը կենայր աշխարհի վրայ : Այս տեսութեամբ ընկերական պատերազմի գրգռող խմբին գրօշակը Բարդուիւն , Բարդուիւն տիտղոսներով կը ծածանին , բայց մարդկութիւնը աւերելու և մարդասպանութիւն գործելու հետեւանք ունին :

Քրիստոնէութիւնը երևան գալէ 'ի վեր աղքատութեան գաղտնիքը լուծուած է : Հեթանոս ազգաց ընկերութիւնները ողորմութեան վրայ գաղափար չունէին , և իրենց սիրտը իրենց բանականութեան թելադիր եղած չէր՝ թէ ի՞նչ է այսչափ անհամար գերիներու բազմութիւնը ոտքերնուն տակ , այսչափ կաշնաւորները իրենց իշխանութեան և բռնութեան տակ : Ուրոյց քրիստոնէութիւնը թէ աղքատութեան չարիքը անբառնալի է , բայց մենք պիտի աշխատինք շարունակ այս չարիքը բարեխառնել օգնելով իրարու , առանց հպարտութեան և առանց ցնորական նպատակ

ներու : Գրիստոնէից եկեղեցին իւր ճառարին հաստա-
տութեան օրերուն սահմանեց աղքատաց խնամակալու-
թեան սկզբունքն և օրէնքը : Երուսաղեմի եկեղեցւոյն
հատարակային սեղանը՝ այս սկզբան գործն ու արդիւն-
քն էր , անկէ յետոյ ամէն քրիստոնեայ ժողովրդեան
Սէրուստի համար կիրակօրեայ հաւաքումները դարձեալ
նոյն սկզբան շարունակութիւնն էր : Այսօր ալ ամէն
եկեղեցիներու մէջ աղքատաց բաշխման յատկացած նուէ-
րի գանձանակը աղքատութեան դաղանիքը լուծելու
օրէնքն է : Գրիստոսի սիրոյն կայծը երբոր բորբոքեցաւ
մարդոց սրտին մէջ՝ դիւրացաւ աղքատութեան չարի-
քը , զի այս անհամեմատ մարդասէրն մինչև իւր մար-
մինը հաց ընելու չափ յառաջ դնաց մարդասիրութեան
առաքինութեան մէջ : Ասիկա պատմական անհերքելի
իրողութիւնն է՝ որ յառաջ քան զմարտիրոս և յեղա-
փոխական մարդասէրները՝ կատարուեցաւ աշխարհի
վրայ և կը շարունակէ յաւիտեան : Եկեղեցին իւր մար-
դասէր փրկչին սկզբանց համեմատ կ'աղաղակէ առ մե-
ծատուն՝ որ ողորմի աղքատին , և ականջն 'ի վար կը
խօսի աղքատին՝ որ համբերէ չքաւորութեան : Եկեղե-
ցին իմ և քո մամոնան առանց բռնութեան կամ յափըշ-
տակութեան առնելով կը հաւաքէ , անով մերկը կ'ըզ-
գեցուցանէ , քաղցեալը կը կշտացունէ , եւ այսպէս
Գրիստոսի մօտ մեղի բարեկամ և բարեխօս կը շատցու-
նէ :

Գրիստոնէութիւնը միայն աղքատութեան դաղտ-
նեաց վրայ մեղի յատակ տեսութիւն կուտայ , տեսու-
թիւն՝ աստուածային և մարդկային միանդամայն : Փի-
լիսոփայից մարդասիրութիւն կոչածը և ընկերավարա-
կան հաւասարասիրութիւնը քրիստոնէութեան ըրածը
չեն կրցեր ընել և պիտի չկրնան ընել : Գրիստոնէու-
թիւնը գաղափար յառնայ ծած ընդ յեղ առնի՝ ըսելով վիճակի
անհաւասարութեան անդարմանելի և բնական չարիք
մ' ըլլալը կընդունի , բայց միանդամայն կը հրամայէ
աղքատութեան դարման տանիլ , այսինքն կը աշա-
տուիրէ , աշխատեւ , ժուժկաւել , ժամանակ գործածել

և խնայել . Պօղոս Եփեսացւոյ կը գրէ . Ք' քաղաք , այլ
 քառք յեր յետոյն աշխարհեք ' որ հարաւ ըլլաւ ' որոյ որ պետի
 րաւ : Թեոսաղոնիկեցւոց ալ գրած է . Էլ լսեմ ' ինչ սրահակ
 ներ հան յերկրի , որ չեն աշխարհի գործի մը , այլ ծառայութեամբ
 ինչ պարհի , անանկներուն պարտէր հոգաւ ' որ շարունակ աշխարհի
 եւ իրենց հաց ճարեն : Աշխարհի շարունակ հոգ յի քառք : Բրիս
 տոնէութիւնն այսպէս կը յանդիմանէ աղքատները ' որ
 ծուլութենէ , որկրամոլութենէ և շռայլութենէ չեն
 զգուշանար , աղքատութիւնը այսպիսեաց համար իր
 բեւ ախտ կը համարի . Այսպիսի ախտաւորները
 քրիստոնէութիւնը չթողուր որ մխիթարենք . Բնկե
 րաւարութիւնը , կամ այն դրութեանց հետեւողք ' որ
 մարդկային ընչից հաւասարութեան աստիճանը կուզեն
 գտնել , աւարառութեան աւելի միտ դրած են : Բը
 րիստոնէական դրութիւնը երբեք այդ մտադրութիւնը
 չէ ունեցած , ոչ ալ աշխարհի մէջ հակառակութեան եւ
 նախանձու խմոր ձգած է :

Գ.

Բրիստոնէութիւնը , յայտնի է ' թէ իւր ամէն պար
 դէները սկզբնաբար Աւետարանէն ընդունած է . բնա
 կանաբար բարեգործական հաստատութեանց գաղա
 փարն ալ անկէ պիտի առնոյր : Բարի Սամարացւոյն ա
 ռակը մարդոց սրտին մէջ ողորմութեան և գթութեան
 կրակը վառելով , հիւանդանոցներու հիմնարկութիւնը
 երեւան բերաւ : Ուր որ քրիստոնէութիւնն սկսաւ ' հոն
 ահագին պատասպարաններ թշուառաց համար կանդ
 նուեցան : Մեր քրիստոնէութեան առաջին դարերուն
 ո՛րչափ հիւանդանոցներ և սրբանոցներ հիմնեցին սուրբ
 Գրիգոր , սուրբ Ներսէս և այլ հայրապետներ :

Աղքատութեան վրայ պէտք է աւետարանական
 տեսութեամբ նայիլ , ապա թէ ոչ այս մարդկօրէն ան
 հասկանալի չարեաց առջև այնպիսի նախապաշար

մանց մէջ կը գահաւիթիմք, անանկ որ ընկերական կարգը կորսուելու վտանգին ենթակայ կըլլայ: Աւետարանէ և եկեղեցիէ դուրս անյուսարի է՝ որ մարդիկ խաղաղութեամբ ապրին: Այո՛, ասով միայն հաւասարութիւնը կրնայ մոռնել հարուստին և աղքատին մէջ՝ որ աղքատին մարմնոյն կամ ուսին վրայ ծանրացած թշուառութիւնը հարուստին սրտին վրայ ալ կը ծանրանայ, որմէն հարուստը, փինքը հանգչեցընելու համար, կը պարտաւորի զաղքատը հանդչեցունել իւր ծանրաբեռնութենէն: Պզտիկ բան չէ՝ որ մի և նոյն հայրենիքի քաղաքացիներ ուտեն, հագնին, վայելեն և շուայլեն, և բնաւ չխորհին՝ թէ անդին իրենց նման բիւրաւոր մարդիկ կամ եղբայրներ կան՝ որ բերանին դնելիք բան մը չունին ուտելու համար: Իսկ Աւետարանը, եթէ իւր միտքն ու կանոնը ուշադրութեամբ քննեմք, հարստութեան գաղափարին վրայ մեղայնալիս հանդարտութիւն սրտի կուտայ՝ անանկ որ գոհ կ'ըլլանք հարուստը լլալնուս վրայ առանց խղճահարուելու մեր նմաննոյն թշուառութենէն, զի աւելի ունեցողին կը հրամայէ աւելի տալ ընկերին: Աւետարանը մեզի հետ կը վարուի իբրև այնպիսի պարտաւորի նման՝ որ բնաւ յապարդման կամ թողութիւն պարտուց չճանչնար. ժամադրութիւնը լրանալու պէս, այսինքն քու անձիդ բաւականէն աւելին ունեցածիդ պէս՝ շահով և դրամագլխով կը պահանջէ: Աւետարանը ամենուս փրկութեան փոխարէնը ողորմութիւնն համարած է. առանց ասոր անհնար է փրկուիլ Աստուծոյ ձեռքէն: Աւետարանը կը հրամայէ՝ որ այնչափ աւելցունենք ողորմութիւնը՝ որչափ որ արդիւնքնիս և շահերնիս կ'աւելնան. ուստի հաշիւնիս պէտք է տրէկ բռնենք՝ թէ ի՞նչ և որչափ աւելի ունինք. իշխանութիւն չունինք նայելու բնաւ աղքատաց տումարը՝ գիտնալու թէ ի՞նչ և որչափ բան տուեր ենք: Աւետարանը չբռնադատեր զքեզ աղքատաց ողորմիլ պատժոյ սպառնալիքով՝ ինչպէս տէրութեան հարկապահանջները կամ ճանապարհի աւաղակները կ'ընեն հրացան և սուր՝ ի ձեռին: ո՛չ. բայց Աս.

տուծոյ դատաստանաց երկիւղը կուտայ, և կըրունադա-
տէ զքեզ՝ որ ողորմութիւն ընես՝ դատապարտութենէ
ազատուելու համար: Քրիստոս՝ որուն յայտնի են մար-
դոց սրտից ամեն դաղտնիքները, և թէ մարդիկ որչափ
կը սիրեն այս աշխարհս, բնաւ չափազանցութիւն չէ
ըրած Մեծատան և Ղազարոսի առակին մէջ, թերեւ
այս առակին նկարագրութեան վրայ սրտերնիս անտար-
բեր բռնենք, և չյուզուինք երկնքի մէջ մեծատան
խեղճութեան վրայ՝ որ կաթիլ մը ջրոյ կարօտ կըմնայ: Բայց անհնար է՝ որ երեակայութիւննիս տակն ու վրայ
չըլլայ:

Ուրեմն Աւետարանը մտցուց յաշխարհ ողորմու-
թեան օրէնքը: Աւետարանը աղքատի և մեծատան
բաժինները իրարմէ որոշեց, առանց երկուքին սեպ-
հականութեանց դաշելու, առանց կալուածական օրի-
նաց խանգարմունքն յարուցանելու, առանց մուրացկանը
սուր ՚ի ձեռին մեծատան վրայ ղրկելու: Աւետարանը
աղքատին անձնականութիւնը սրբադործեց և ազնուա-
ցուց, և քրիստոսի ատենին առջև տէրն ու ծառան
հաւասարեցուց, Հաւասարասէրք կը ջանան ակործակ-
ները գոհ ընել, և իրաւունքը հզօրին է ըսելով մեծա-
տան ունեցածը աղքատին փորը լեցունել: Աւետարանը
ընդհակառակն, պիտի կենան կ'ըսէ աղքատներ՝ կարօտ
մխիթարութեան և հացի, և ողորմածներ՝ բաւական
ի մխիթարել և ՚ի կերակրել զաղքատները: Հաւասա-
րասիրութեան ջանացողք կ'ըսեն աղքատին՝ թէ ստա-
ցուածքդ մեծատան քով գողօն եղած է, իսկ Աւետա-
րանը թաանաքանեայ օրինաց ներքև ստացութեան օ-
րէնքը ապահովցունելով՝ կը պատուիրէ ամենուն Ք' Բ՝
չանար: Օրինաւոր ստացուածքը կը վաւերանայ ողորմու-
թեամբ, ապօրինաւոր ստացուածքն ալ անդադար ողոր-
մութեամբ վերստին կը գնուի, Աւետարանը միայն մար-
դուս ինչ ըլլալուն վրայ աղէկ դաղափար ունի, սա ինչ-
պէս որ կը ճանչնայ մեր ցած և անարդ. հանգամաքները,
նոյնպէս կը ճանչնայ մեր սրտին փափուկ և գթացող
երակները, որով կը շարժէ մեր սրտերն և ողորմու-

Թիւն գործելու կը յորդորէ , կուզէ՝ որ ողորմութիւնը հպարտութեամբ չըլլայ , որ ամեն բարի գործ կ'ապա-
կանէ . կը պահանջէ նաև աղքատէն՝ որ ընաւ չփոթութիւն
կամամօթ չզգայ : Ամենայն ինչ հասարակաց ըլլայ ըսող
իմաստականներն արդեօք մարդկային բնութեան նկատ-
մամբ այսչափ յարդ կը պահեն , ընկերավարական ք եթէ
իշխանութիւն ունենան , թրով կը յարձակին մեծատանց
վրայ՝ ասոնց ունեցածն առնել ու աղքատաց բաժնելու
համար : Աւետարանն ալ սաստկութեամբ կը վարուի
մեծատան հետ . բայց իւր կերպերը անմահութեան մէջ
գործածելի են , խստիւ կը պահանջէ , և մինչև քարէն ջուր
հանելու պէս ագահին սրտէն ստակ կը հանէ : Աղքա-
տը ճանչնալու կողմանէ ալ Աւետարանին հաւասար մէ-
կը չկայ : Բուռն աղքատ զանոնք կը համարի՝ որ փրիս-
տոսի քոյրերէն չեն հեռանար , և փրիստոս զիրենք ,
որչափ ահագին բազմութիւն ալ ըլլան , հինգ հացով կը
կերակրէ . ողորմութիւնը Աւետարանէն սկսած է և
միշտ պէտք է անոր նայի ուղղութիւն , կանոնաւորու-
թիւն և եռանդ ընդունելու համար :

Սակայն , միթէ քրիստոնէական տեսութիւններով
աղքատութիւնը մեծ ու ցաւալի չարիք մը ըլլալէն կը
դադրի՞ . Ոչ երբէք . Աղքատութիւնը թէպէտ և Նա-
խահանամութեան կարգադրութենէն կը բղխէ , բայց
դարձեալ աղքատութիւնը աղքատութիւն է : Մահն
ալ Սատուծոյ է , բայց դժնդակ է : Աղքատութեան
դադանիքը կամ պատճառը միշտ անլուծանելի է ու
րեմն՝ թէ՛ ըստ բնականին և թէ՛ ըստ յաւիտենական
արդարութեան Սատուծոյ . միայն կրօնքը և քրիստո-
նէական հայեցողութիւնը կրնան մեզ խելամուտ ընել՝
թէ աղքատութեան չարիքն ու ողորմութեան պարտքը
անբաժանելի ընկեր մնալով իրարու՝ այնչափ կը դիւրանայ
աղքատութեան աղէտը՝ որչափ առատանայ ողորմածին
շնորհքը . Երբոր՝ այս շնորհքը վերնայ , յայնժամ աղքա-
տըն իրաւունք ունի բարկութեամբ աղաղակելու՝ թէ
ի՞նչ է աստիճանի այս անտանելի անհաւասարութիւնը ,
միոյն շուայտելը՝ միւսոյն տուայտիլը , միոյն ուտելով պայ-

թելու մօտենալը , միւսոյն չուտելով չորանալու աստիճանը . միոյն անժաժկոյթ և մերկ շրջիլը՝ միւսին ժամէ ժամ նորադգեստ զարդարուիլը . միոյն դողդոջ ոտքերուն վրայ չկոնալ տոկալը՝ միւսոյն ահեղ երիվարներու կառքով փութալը , միոյն իւր զաւակաց ոտքը չկրնալ դոցելը , միւսին իւր երիւարաց սմբակը պողպատելը . միոյն զաւակները չկրնալ սնուցանելը և միւսին վայրի կենդանիներ և թռչուններ մշակելը : Ո՛վ աղէտիցս . մեծատան անբարոյական մեծութիւնը կամ ամբարտաւանութիւնը աղքատին այրուցք է՝ քան իւր աղքատութիւնը . Յաճախանիւ աճառչին այն աղաքս . Սաղմ :

Միայն աւետարանական առաքինութիւնը կրնայ այս անհնարին չարիքը մեղմացունել . Աւետարանը միայն տեական չարեաց տեական դարմանը գիտէ և կուտայ , այս է Ողորմութիւն , Երկու կերպով կ'ըլլայ ողորմութիւնն ալ . առանձնական , հրապարակական : Առանձնական՝ զոր քրիստոնեայ մարդը միայն իւր հոգւոյն փրկութեան համար կրնէ և միայն Սատուած կը տեսնէ . հրապարակական՝ զոր պէտք է ընել յանդիման աշխարհի , ցուցնելով ցամաք մարդասիրութեան տեղ՝ առատ ողորմութիւն , ընդունայն խօսքերու տեղ՝ շինուածք եւ հաստատութիւնք : Ի՞նչ ըսենք , ամօթ մեզ քրիստոնէիցս , որ երբ մահմեմատական փաշայ մը ահագին ծախիւք հիւանդանոց մը շինելու հրապարակածանօթ ողորմութիւնը կը ցուցնէ աշխարհի , մեք ազգային հիւանդանոցի մէջ ինքզինքնիս մեր հիւանդ և տառապեալ եղբայրներնուս ցցնելու չափ ողորմութիւնը կը խընայենք . Պատրիարքն իբրեւ աշակերտ աւետարանի կերթայ հոն և հինգ տակի ողորմութիւն կ'ընորհէ հրապարակաւ , մեր մեծատուններէն անոնք՝ որ իրենց անմեկնելի և ցնորական հաճոյից համար հինգ հազարներով կը վատեն , չեն երթար երեւի և ցուցներ կարմրելու երեսնին իրենց ողորմելի եղբայրներուն :

Եթէ ողորմութիւնը դադրի , ոչ հարուստը իւր հարըստութեան վրայ ապահովութիւն կունենայ , ոչ ալ տանց հոգին կրնայ խուսափիլ իւրեանց անողորմութեան հե-

տեանք եղող Աստուածային սպառնալիքէն , և ո՛չ ալ
 թշուառ աղքատը տպրելու . այս կ'ունենայ աշխարհի
 վրայ : Այս է ահա աղքատութեան դաղտնիքը լուծե-
 լուն կերպը . հարուստը պիտի ողորմի , աղքատը հա՛մ
 բերէ :

ՓՐԱՆ ՄԱՍՏՆՈՒԹԻՒՒՆ

Ի՞նչ է փրան—մասնութիւնը : Շատ պարզ և գեղեցիկ բան մ' է , կըսեն , մարդիկ իրարու բարեկամ կ'ըլլան , ժողովուրդներ կ'ընեն , հեշտալի խնջոյքներ կը պատրաստեն , իրարու եղբայր կ'ըլլան և կ'օգնեն , թշուառ ընկերներն կը մխիթարեն : Այո է , կըսեն , փրան - Մասնութիւնը , և ասկէ ի՞նչ գէշ կրնայ հետևիլ :

Այս գաղտնի ընկերութեան առերևոյթ անմնասակարութենէն շատ մարդիկ կը յափշտակուին կարծելով՝ թէ բարեկամական և բարեգործական եղբայրութեան մը անդամ կ'ըլլան , Մեր ազգին մէջ՝ ուր ամէն նորաձեւութիւն պատիւ ունի , մարդիկ ունինք՝ որ այս անփնասակար սեպուած ընկերութեան անդամ եղած են , ինչպէս կը տեսնուի Արևելեան Մամլոյ և Մասիսի մէջ հրատարակուած Մասօնական հանդիսի մը ստորագրութենէն , և նոյն իսկ հասարակ տարածայնութեանց լուրերէն : Ի՞նչ չարիք կայ , կ'ըսեն , այս եղբայրօրական ընկերութեան անդամ ըլլալէն :

Մենք ալ ասանկ պիտի ըսենք . սակայն չենք կրնար մեկնել թէ ի՞նչու կը ծածկեն զիրենք այս եղբայրները , ի՞նչու գաղտնիքներ ունին , ի՞նչու համար են զիրար ճանչնալու խորհրդական նշանները , ի՞նչու համար են այն սարսափելի փորձերը՝ որ կը կատարուին նորեկ անդամին վրայ . կատակի՞ համար են . եթէ կատակի համար չեն , ուրիշ ի՞նչ ծիծաղելի բան պիտի ըլլայ ուրեմն : Խորհրդասենեակ մ' ունին , միթիւն եւ տարտարոսական , որուն մէջ գերեզմանական կանթեղ մը կախուած է լոյս տալու համար . սենեկին որմերը սև ներկուած են , տխուր և ահաւելի պատկերներ կախ

ուած կան՝ երբ նոր աշակերտ մը ներս առնուի՝ այս սենեակը պիտի մտնէ՝ որ մէկէն առջևը պիտի տեսնէ դագաղ մը, որոյ մէջ կմախք մը դրուած է, վրան սա խօսքերը դրուած . — եթէ սարսափ եկաւ քեզի, ալ յառաջ մի՛ երթար . . . Ի՞նչ է այս ահացուցիչ նախա-
մուտքը . Ի՞նչ հարկ կայ ասոր = Բաժակ մը կուտան նորեկին և կ'ըսեն . — եթէ կեղծ է անդամակցութիւնդ, այս անուշ բաժակը քեզ 'ի թոյն կը վաճառուի . . . Ինչո՞ւ հա-
մար է այս սպառնալիքը . Աչքերը կը կապեն նորահաւա-
տին, որուն կ'առաջնորդէ խորտաւիրակ սուլակ եղբայրը եւ կ'ըսէ . — եթէ միտքդ մեզ խաբէլ է, մի՛ կարծեր թէ կը յաջողիս . դեռ ազատ ես . եթէ, վերջապէս, ներգամուտութիւնդ յայտնուի, զխցած ըլլաս՝ որ ան-
պատճառ կեանքդ կը կորսնցունես . — Ինչո՞ւ է այս սոսկալի սխալմանադրութիւնը = Նորահաւատը սուսերա-
մերկ մարդոց առջև երդումն ընելու պարտաւոր է ըսե-
լով . — կ'երդնում բնաւ ֆրան — Մասօնաց գաղտնիք-
ները, նշանները, խօսքերը, շօշափումները, սովորու-
թիւններն եւ վարդապետութիւնները երևան
չհանել . եթէ պատահի՝ որ այս երդմանս դէմ դոր-
ծեմ, հրաշէկ երկաթով շրթունքս պրեցէ՛ք, ձեռքս
կտրեցէ՛ք, լեզուս խլեցէ՛ք, կոկորդս պատռեցէ՛ք,
դիակս այս սենեկին մէջ կախեցէ՛ք . . . Իմ անհաւա-
տարմութիւնս պատժելու և այլոց ալ օրինակ ըլլալու
համար դիակս պրեցէ՛ք, և մտիքս հովին տուէ՛ք . — Ի՞նչ
տխուր կատակերգութիւն՝ եթէ կատակերգութիւն
է ասիկայ, ի՞նչ արիւնալից ողբերգութիւն՝ եթէ ողբեր-
գութեան յառաջաբանն է ասիկայ = Ո՞ր ապուշ կրնայ
հաւատալ՝ թէ այսպիսի ահեղ ապառնալեաց արարու-
ղութիւններով ընդունուած աշակերտը՝ ուրիշ բանի
համար ընկեր չ'ըլլար այս ընկերութեան, եթէ ոչ ան-
վրաս, մանաւանդ թէ, բարեգործական ընկերութեան
մէջն ըլլալու և տարին քանի մ' անգամ մեծահաց խըն-
ջոյից մասնակից ըլլալու համար .

Պիտի ըսեն . հալածանքէ զգուշանալնու համար
այս խորհրդական նշաններն և գաղտնիքները կը գոր-

Ժածենք , ինչպէս երբեմն հին քրիստոնեայները կ'ընէին : Այո՛ , քրիստոնեայք զիրենք կը ծածկէին , ունէին քանի մը խորհրդական նշաններ , և վարդապետական քանի մը կետերու վրայ համարձակ ամէն ժողովներու մէջ չէին խօսեր , բայց Մասօններուն սոսկալի գիշերասենեակը , ուրուագծութիւններն և անլուր երգումները չունէին : Սակայն , երբ և ո՛ւր տեսնուած է Մասօնները հալածելու և ձեռք ինկածը սպաննելու կայսերական հրովարտակը : Ապաքէն , անցեալ դարու մէջ և քանի մը երկիրներ ոստիկանութիւնը զայրացաւ Մասօնութեան զինքը ծածկելուն դէմ , որմէ հասարակութիւնն արդարապէս կ'երկնչէր՝ գաղտնեաց հետեւանքին վրայ անվստահութիւն մը զգալով , բայց ո՛վ տեսեր է՝ խաչը կախուած Մասօն մը , չարչարուած և նահատակ եղած եղբայր մը , ինչպէս կը տեսնուէին քրիստոնէութեան առաջին դարերուն Հռովմի , Նիկիոմիդիոյ , Կեսարիոյ , Թրակիոյ եւ այլ մայրաքաղաքաց հրապարակներուն վրայ :

Քրիստոնէութիւնը , վրան հալածանք չելած , յայտ յայտ դիման արեգական իւր սկզբունքներովը կը փայլէր , իսկ Թրան—Մասօնութիւնը ծագումն առած օրէն , առանց բնաւ մէկէն հալածուելու , զինքը կը ծածկէ : Քրիստոնէութիւնը , հալածանքը վերնալուն պէս , անմիջապէս ինքզինք երևան կը հանէր , և մանաւանդ թէ բերանով խոստովանելը՝ քրիստոնէին արդարանալուն այն է ճշմարիտ քրիստոնեայ լինելուն պայման դրած էր քրիստոնէութեան հեղինակը , իսկ Թրան—Մասօնութիւնը վայելած քաղաքական աղատութեանցն ու կառավարական թոյլատրութեանցը հակառակ՝ միշտ կը շարունակէ երթալ դէպ ՚ի գաղտնապահութիւն : Ինչքանէ կը վախնայ այս նորօրինակ երկիւղած դրութիւնը : Ո՞չ ապաքէն այսօր Գաղղիոյ , Պէլճիքայի , Սեդիկիոյ , Սմերիկայի եւ ամէն աշխարհաց մէջ կարծեաց և վարդապետութեանց աղատութիւնը չափազանց յառաջացած է : Եթէ Մասօնութիւնն անմեղ , պարկեշտ եւ բարեսիրական սկզբանց վրայ հիմնեալ դրութիւն մ'է , ի՞նչ կը նշանակէ ,

ուրեմն , լուռ ըլլալն , ծանր երդումներով անդամա-
կիցները կտպել , ամենէն ազատամիտ և ազատասէր
կառավարութեանց մէջն ալ միշտ յամառել ծածկուելը :
Եթէ ասոնց դիտաւորութիւնը միայն ընդհանուր կամ
տիեզերական բարեկամութիւն մը հիմնել , և աղքատին
հացը բնաւ չպակսեցունել է , ի՞նչ հարկ կայ՝ այնչափ
խորհրդաբանութեանց , և դաղտնիք չհանելու զգու-
շաւորութեանց . եթէ մարդկութեան համար փրկարար
է խորհուրդնին և վարդապետութիւննին , ի՞նչու այն-
չափ միթին և թանձր ծածկարան կը ձգեն անոնց վրայ ,
այնպիսի դարու և այնպիսի աշխարհաց մէջ՝ ուր ամէն
վարդապետութեանց և աղանդոց ազատութիւն տը-
րուած է , ի՞նչու այս կերպով տգէտներուն իրաւունք պի-
տի թան հետեցունելու՝ թէ այս Մասօնութիւն կոչուած
ընկերութիւնը սպառնալից յեղափոխութիւն մը երևան
պիտի հանէ , ապա թէ ոչ , ի՞նչու ինքդինք կը ծածկէ ,
եւ ծածկուելու ալ ուստեք և ծանր վտրձեր կ'ընէ այն-
պիսի ատեն՝ յորում ամենէն տյլանդակ վարդապետու-
թիւններն ալ չեն զգուշանար երևան ելլելու :

Սակայն , չկայ այնչափ թանձր վարագոյր՝ զոր լցսը
երբեմն չպատուէ չանցնի . չկայ այնչափ սարսափելի
երդումն . որ երբեմն չբռնաբարուի . չկայ այնչափ
խորին դաղտնիք մ'որ մարդուս աչքն երբեմն չթա-
փանցէ կամ գոնէ թափանցելու չջանայ : Ուրեմն
Ֆրանս — Մասօնութեան դաղտնիքը դուշակուած կրնայ
ըլլալ մինչև հիմայ , և կամ վրան այնչափ ճշմարտանման
կարծիքներ կրնան եղած ըլլալ , որ արտաքին նշանաց
բոլորովին հակառակն են : Այսպիսի իրաց երբ պաշտօ-
նական դիմակը սպիտակ կըլլայ՝ կենթադրուի՝ թէ դէմ-
քը սև է , և դարձաբար երբոր սլաշտօնական դիմակը
սև ըլլայ՝ կենթադրուի թէ դէմքը սպիտակ է , եւ շատ
անգամ ենթադրուածը ստուգութիւն կ'ըլլայ :

Ֆրանս — Մասօնութեան հրապարակական կամ ըստ
մասնէ երեւելի լեզուն կը դաւանի Աստուծոյ էութիւնը ,
և կանոնանէ զայն Քեժ ճորտաբարդէր Գլեհէրաց : Բայց կան ա-
պուշ և անխորհուրդ Մասօններ՝ որ այս ստորագրիքը

իրենց իմաստին յարմար մեկնելով կ'ըսեն՝ թէ փնաս մը չկայ այս անունով մէկը դաւանել արեղերքի մէջ , զի խիստ ընդհանուր անուն մ' է այս , զոր ամէն մարդ , մինչև իսկ Աստուծոյ Հաւատացողներն ալ կրնան ընդունիլ — Էւ Մանուէլ : Ուրիշ մ'ալ ըսած է . — մենք մեզի քահանայ , մենք մեզի աստուած ենք — աստուած բառը բան մը չնշանակէր — Եւ երբ Հենրիկոս Մարթէն անուն մէկը 1866 թուականին, Սիւլլ պաքերակա նին մէջ դիտողութիւն ըրաւ՝ թէ — Մասօնութիւնը աստուածեան ընկերութիւն է, որոյ անդամներն աստուծոյ դործաւորներն են — , և թէ մեծ ճարտարագետ արեղերաց արագօր ժրագրէն դուրս հանելը , բուն իսկ ֆրանս — Մասօնութիւնը ջնջել է . աղմուկ հանեց , և աղգային ժողովոյ մէջ իւր պաշտօնակիցը , Ֆ. Ֆրիսօն , զիւր — մոլեռանդ աղանդաւոր , խղճի ու կարծեաց ազատութեան թշնամի — կոչեց . Այս է ահա Մասօնեւրուն վարդապետութիւնը Աստուծոյ դպրութեան և անոր ստորագրեաց վրայ :

Երբոր Պերճիոյ Լէօբոլտ թագաւորը մեռաւ , որ դժբաղդաբար ֆրանսիացի եղած՝ բայց վերջէն հրաժարած էր , վասն զի բոլորքական աղանդի հոգեւոր պաշտօնէի գրկաց մէջ մեռաւ , Պրիւքսելի մասօնական ընկերութիւնը միռնալով իրենց վաղճանեալ եղբոր ուրացումը՝ տօնեց յիշատակը . Այս տօնին տօն իւր տօնարին բեմին վրայ գրեք էր յայտնի . — հոգի , բղխեալ յաստուծոյ անմահ է — , Այս է Մասօններուն մեր հոգւոց էութեան վրայ ունեցած դաւանական լեզուն . Բայց կ'ըսեն նաև թէ — մարդկային հոգին ինքնաստեղծ է . Աստուած և անմահութիւն երազելը տգիտաց եւ անմտաց հաւատք է — , Սակայն , վերջապէս , Աստուծոյ էութեան վրայ կերպ մը վարդապետութիւն հնարեւնուն պէս հոգւոց հանդերձեալ կենաց կամ անմահութեան վրայ ալ երկդիմի բան մը ըսելու էին . ուստի ըսած են — հոգւոյ անմահութիւնը , եթէ ոչ անհատապէս , դոնէ ամբողջադոյն էակին կամ մարդ ամբողջին տեւականութիւնն է — : Այս դաւանութիւնն ալ

առջինին պէս, մինչև նիւթապաշտ մ'անդամ կրնայ ընդունել. և ահաւասիկ հոգւոց անմահութեան վրայ ալ այս է Ֆրանս — Մասօնութեան դրութիւնը:

Մասօնութեան հրապարակական հրատարակութիւնները կը խոստանան թէ խղճերն ազատ պիտի թողուն, և կը դրեն. — Մասօնութեան աննենդելի կանոնաց մէկն է ամէն կրօնք յարգել և բնաւ կրօնքի դէմ յարձակումն չընել — ։ Ասկէ զատ կը խոստանան թէ իրենց օթեկաց մէջ կրօնական խնդիր և վիճարանութիւն բնաւ պիտի չյարուցուն ։ Բայց ի՞նչպէս կը բռնեն այս խոստումնին ։ Քրիստոնէական որ եւ է դրութիւն բնաւ արժէք չունի ասոնց աչքին, և կըսեն. — Մասօնութիւնը քրիստոնէութեան տեղ կրնայ բռնել — ։ Չկայ ուրիշ որ և է կրօնք մ' ալ՝ որ յարգելի ըլլայ ասոնց համար, և կ'ըսեն. — Մասօնութիւնը ամէն վարդապետութենէ դերագոյն է . . . յայտնեալ կրօնքը մարդոց ոտքին կապուած չլիցայ է . . . Մասօնութիւնը որ և է դաւանութենէ եղողներուն ալ, այն է հրէին, մահմետականին, քրիստոնէին և բողոքականին և այլն իւր տաճարաց դռները կը բանայ, բայց պայմանաւ՝ որ նորեկը բոլորովին նոր մարդ ըլլայ, իւր անցեալ մոլորութիւնները մէկդի դնէ, մանկութենէ հետը առած անապաշտութիւններէն հեռի կենայ, առանց այս պայմաններուն ոչ ոք կրնայ Մասօնաց ժողովոյն մէջ մտնել — ։

Մասօնութիւնը՝ ոչ միայն ուրիշ կրօնքներուն պատիւ չտար, այլ և կրօնական սահմանադրութեանց և հաստատութեանց դէմ ալ թշնամութեամբ է. Աբդուհապիւ — Եղբայր մը Վանսիւն Հեռալէ վրայ խօսելով, կրօն. — չառ հարկաւոր է՝ որ պսուհետեւ աշխարհ իւր արդար վճիռն արձակէ, պէտք է բռնութիւն ընէ, այս բոլորութիւնը բշտկելու — Ֆ. Պարլար ։ Ահա Մասօնութիւնն այսպիսի կը յարգէ ուրիշ կրօնից պաշտամունքները ։ Այս և ուրիշ ասոր նման յայտնի վկայութիւններէ կ'ապացուցուի թէ Մասօնութիւնն այնչափ անաւարբեր է ուղիղ և բանաւոր կրօնքի նկատմամբ՝ որ

չափ անկրօնութեան :

Կրսուի՝ թէ Մասօնութեան նպատակն է բարերարութիւն ընել : 1865 թուականին Գաղղիոյ մէջ Մասօնական եղբայրութիւն մը կանոնադրութիւն մը քուէարկեց , սրոյ առաջին յօդուածը կը յայտարարէր՝ թէ — Մասօնութիւնն էապէս մարդասիրական ընկերութիւն մ' է — : Բայց ընկերութեան նպատակը չէ , այլ խիստ նուաղ կարեւոր առարկայներէն մէկը , ասիկա կը խոստովանին նոյն իսկ իրենց ազատամիտները :

Կ'ըսեն նաև՝ թէ Մասօնութիւնը քաղաքական իրաց չխառնուիր , և այս է Պրիւքղելի մեծ արեւելքի կանոնադրութեան հատուածներէն մէկը . — Ֆրան Մասօնութիւնը պետական իրաց չմիջամտեր , ասոնցմէ շատ բարձր բռնած է ինք զինք , և իւր անդամներուն քաղաքական միտումները կը յարգէ , իւր ժողովոց մէջ այս նիւթի վրայ՝ որ և է վիճաբանութիւն չընդունիր — : Բայց սոսկի խօսքեր կապելանոցի քաղաքականութենէ հասկցող ռամիկները կրնան խաբել : Երկու ելբայր , Հենրիկոս Մարթէն և Լուդուիկ Պլան , Գաղղիոյ մեծ յեղափոխութեան պատմութիւնն ընելու առեւնին՝ չեն կրցած մոռնալ Մասօնութեան խաղացած դերը այն սոսկալի թատերգութեան մէջ : Ասոնցմէ մէկը Մասօնութիւնը անուանած է Զուլան յեղափոխութեան : Միւսն ալ ըսած է . — Մասօնութիւնը հանք մ' է , զոր դործունեայ յեղափոխականք դահոյից և տաճարաց ներքե կը փորեն — : Ուրիշ ելբայր մ' ալ , Փիլիքս Պիյա , Մասօնութիւնը ելիւէյի յեղափոխութեան անուանած է : 1867 ինչ օրոք հանդէսին մէջ եղբայր մը դրած է . — Մասօնութիւնը դարուն շարժմանց կը մասնակցի , երբ հեթանոս աշխարհի մէջ (այս անունը կուտան իրենցմէ դուրս եղողներուն) ընդհանուր քուէարկուկութիւն մ' ընել կը հարկաւորի — : 1871 ապրիլ ամսոյ մէջ փարիզի պարսպաց առջև տասն հազար ֆրան — Մասօններու թափօրը վաթսուս և երկու դռջակներ պարզելով՝ կողաղակէր . — Կեցցէ՛ Մասօնութիւն , կեցցէ՛ հասարակորդութիւն — : Ասիկա արդեօք քաղաքական իրաց մի-

Համառութիւն ընել չէր :

Մարդ-իմար ըլլալու է հաւատալու համար՝ թէ Մասնութիւնը բարեգործական և մարդասիրական ընկերութիւն է, ինչպէս որ կը խոստանան : Ընդհակառակն շուայտութեանց և գիտարբութեանց ժողովն է մասնական ընկերութիւնը, որ զսիրտ և զգայարանը կը շնթեն, և մարդուս տնական, քաղաքական և ուրիշ որ և է հոգերը մոռցունել կուտան սպանդարամետական տօներու պէս : Եւ սակայն, այնպիսի քրիստոնեայք կան՝ որ Քրիստոսի անուան դրոշմը կը ելով հանդերձ՝ չեն խղճեր մութի մէջ գործող այս ընկերութեան մասնակցել : Այս պիտի զիսնալու են՝ որ քրիստոնեայ և մասօն միանգամայն ըլլալ կարելի բան չէ, զի Քրիստոսի եկեղեցին առ հասարակ կ'ատէ այն անձինքը՝ որ չեն ուզեր լուսի գալ : Հետեւապէս այսպիսի գիմակաւոր քրիստոնեայք Քրիստոսի ճշմարիտ որթոյն ուռ ըլլալէ կը դադրին : Պատմենք քանի մը արարողութիւններ՝ որ կը կատարուին նորեկ անդամին վրայ :

Երկու եղբայր նոր անդամին բազուկներէն կը բռնեն և թզթէ շրջանակի վրայ կը նետեն, նման այն թռչթէ շրջանակին՝ զոր կրկիսի մէջ խաղացող ձիավար կ'իկնեն կը պատռեն : Թուղթը կը պատուի նորեկին մարմնոյն ծանրութենէն և կ'իյնայ ուրիշ երկու եղբօր բազկաց մէջ : Հոն --սկսէ եղբայր առջին իյնալով երէտ --նախապէս ընել կուտայ, մերթ սուր ծայրեր ունեցող աթոռի մը վրայ կընտեցունեն, մերթ ոտքի վրայ կը կեցունեն, աչքերը կրկացեն և տախտակի մը վրայ կը կեցունեն՝ որուն մէջ ծայրին վրայ նորեկը կը նստեցունեն, մերթ յանկարծ բարձր աստիճանի մը վրայ հանելով՝ կը պատուիրեն՝ որ ինքզինք անդունդ նետէ. և յանկարծ վար կ'իյնայ երեք ոտք բարձրութենէ : Յետոյ սրբաբարձրացնեն, այսինքն վնաս չընող կրակի բոցէ կ'անցունեն ելեք անդամ : Յետոյ իմանալու համար՝ թէ արդեօք — Յրան — Մասնութեան համար արեան մինչև վերջին կաթիլը թափելու պատրաստ ես, թէ ոչ —, երակց կընշտաւին. և յետոյ արիւն ելլէ չելլէ, բազուկդ կը

կապեն իբրև վիրաւորեալ : Յետոյ՝ եթէ Գրադապետին՝ ուղէ գրեզ պարտաւորել՝ որ Մասնութեան նշանը միշտ վրադ ունենաս, ահա՛ քեզ նշան մը կը թողուն մարմնով վրայ տեղ մը գրելով : Այնուհետև Գրադապետին քեզի ղենջակ մը կուտայ, երկու դուք ալ կանանց ձեռնոց՝ որ պիտի տանիս առէն աւելի զիս : Եւ յս վայրկենէն սկսեալ եղբայր ես Մասնութեան և հաղորդանոց աշխատութեան, և մասնաւորապէս զեղանայ աշխատութեան : Այլ քո եղբայրներուդ հետ կը փակուիս, (կուտես) : մերապատուելիոյն հրամանաւ արօյ (հացի գանակով) և կը մննորով (սկսած աշխատել) : Դէնք կը կրես : նոյնին հրամանատարութեան ներքև թնդաօթ (բաժակ) կը լեցունես, և ձայն տալուն պէս՝ թէ կընէ, բաժակ դնելոյ կը պարպես :

Պէտք է՝ որ շուտով տոնոց դործածած լեզուն ալ արօյն, և երբեք ըսեն : Գրադապետին հարստ, դուն զէտք է հասկնաս ծառ : երբոք ըսեն՝ քեզ, գուն պիտի հասնիս : Լա՛ծել ծառք ելլն : Ինչ տարբերութիւն ունի առ ընկերութենէն ալ յաւանիւ մէջ տարածուած կարողութեանց ընկերութենէն, ու ճիշդ Մասնութեան պէս իոնչ միտն յատուկ եղած լեզու կը գործածէին՝ որպէս զի իրենց ոճերներն անարգել յոթողին կատարել, ինչպէս պատմուած է Հաւատաքրնութեան պատմութեանց մէջ : Իսկ եթէ պատիւ ունենաս վերագոյն ստորեւանաց հասնելու, և այլ ընկերայալ տեղ ձապեալ ըլլաս, ուր՝ չշատ բաներ ալ կը տեսնես : սեւամած միջնասենեակ, ուր լեցուն են մեռելի գլուխներ, և խաչուձև գրուած ոսկորներ և կը միջնայ, մեռելոյ գանկի մէջ գրուած ճրագ մը, գագադ մ'ալ՝ որուն մէջ վերջին վարպետին մարմինը (իրօք կամ ձևացուցմամբ) գրուած է, Հարցու փորձներ կ'ըլլան քեզի, և կը հարցունեն նախ՝ քեզի՞նք, պիտի պատասխանես եօթն արեւելի : (միշտ եօթն տարեկան կըլլան) պիտի հարցունեն : Զա՛նք քեզի՞նք : պիտի պատասխանես : Երբէ՞նք : կուղէ նէ կէս գիշերոյ ժամանակ ըլլայ այս հարցումը : Ոտքերդ պիտի մերկա-

ցունես , ձախ բաղուկդ և ձախ կուրծքդ ալ բոց պի-
տի թողուս : Թողունք այս շնին պարագայերը և ա-
ւելի մեծերը պատմենք , զորոնք եղբայր Ռակօնի յօրի-
նած աշակերտութեան շիրտունէն քաղեր ենք :

Երբոր այս գերեզմանական դիմակաւորութիւնը
կը կատարես որ աւելի վատ է քան բարեկենդանի
աւուրց սրիկայական դիմակաւորութիւնները , առանց
ամօթոյ պատուոյ նշաններ կուրծքդ պիտի կրես Մա-
սօնութեան անանկուռ նշաններու հետ , որք են գող-
նոց , ծեփիչ , կարկին , անկիւնաչափ և ոսկեղէն արեւ :

Որչափ պարկեշտ և ճշմարտասէր մէկն ըլլաս , բը-
նաւ արժէք չունի , այս տղայական վորձերու մէջ եր-
գումն ընել կուտան քեզ , գուն ալ պիտի երդնուս :
Ինչ կրնայ ըլլալ այսպիսի խստագոյն սրահանջմանց ներ-
քն պահուածք , եթէ ոչ ընդունել այնպիսի վրդա-
պետութիւն կամ կրօնական այնպիսի կարծիք որ երե-
ւան հանելը ծաղրելի է , և կուզեն պահել երաշխաւորու-
թեամբ ծանրածանր երդմանց , հարկաւ ապառնալով
որ եթէ երդման հակառակ շարժի՝ օտակալի վրէժով
դրութեան ներքն պիտի իյնայ : Այս տհաճի խաւարա-
դործութեան համար տակաւին կը պղծեն շատերը՝ թէ
այս ընկերութիւնն աղքատի հաց ճարելու , շատ շատ ,
տարին երեք չորս անգամ հանդէս կը կատարուի պա-
տուական գրնեաւ թնդանօթ լեցւնելու և պարպելու
համար է : Ասոնց ամեն խաբէական պատճառաբանու-
թեանց դէմ բաւական է այս աստուածային խօսքը .

« Եւ ի՞նչ քոյրք քոյր » :

Յաւալի բան , որ շատ լրջամիտ մարդիկ ալ այս եր-
գումն ըրած են , բայց ի՞նչպէս կրեաքուն , աս զորմա-
նալի է : Այսօր տասն , քսան , երեսուն տարուան ակըն-
կալութենէ վերջը ինչ կըմտածէ աղքեօք ընկերացող
եղբայրը իւր սրտին մէջ . ի՞նչ քարիք ըրած են աշխարհի
և բուն իսկ իրենց ի՞նչ ըրած են :

Յայտնի է՝ որ աշխարհի մէջ սկիզբէն ի վեր երեւան
եկած գաղտնի ընկերութեանց մէջ ինչ որ եղած է՝
նոյնը կ'ըլլայ Մասօնութեան մէջ ալ : Վերջին դարու

գիտնականներէն մէկը հին ժամանակի գաղտնի՝ ընկեթեանց վրայ խօսելով՝ ինքիրեն կը հարցունէ՝ թէ քողի տակ՝ ծածկուած վարդապետութիւններն ի՞նչ կրնան ըլլալ, և պատասխան կուտայ՝ թէ — ասոնց մէջ դաստիարակութիւն չիկար, այլ կարգ մը միայն, և այս կարգ բառն ալ ըսնի մը հոգի հնարած կ'ըլլային, և դարուն ազդեցութեանը կը հնազանդէին մարդկային անհաստատ փոփոխութեանց հետ փոփոխուելով — :

Սակայն չեմ կարծեր՝ որ հին ժամանակի գաղտնի ընկերութեանց մէջ քաղաքականութիւն և գործնական կեանք խառնուած ըլլար : Այդի ժամանակի ընկերութեանց մէջ՝ աւր վարդապետութիւնք աւելի գործնականի վրայ կը կռթնէին, այնպէս չէ . շարունակ քաղաքականութեան հետ կը միջին, և գործնական կեանքի այնչափ մօտ էին, որ չեն կրնար չխառնուիլ քաղաքականութեան : Գաղտնի ընկերութիւնը գաղափար չէ, դարձեալ ալ չէ, այլ գործիք :

Մասնութիւնն առջի բերան ոչ այնչափ կարևոր գաղտնիքներ միայն կը հաղորդէ իւր անդամաց, կարելի տրադիցիոն գաղտնիքները խիստ փոքրաթիւ անդամաց վերապահեալ է գիտնալը : Հետզհետէ որչափ կարգերը վերանան, այնչափ գաղտնիքները կը բացուին . առաջին դասու եղբայրներուն յանձնուած ամենէն մեծ գաղտնիքը՝ երկրորդ դասու եղբայրը հնազանդել է, և երկրորդաց մեծ գաղտնիքն ալ՝ երրորդաց հընազանդել է, և այսպէս հետզհետէ : Ստիճանները յանհունա կը բազմապատկուին, որպէս զի հասարակ անդամայ և զանոնք կառավարող անանուն առաջնութեան մէջ մեծ անջրպետ մը կենայ :

Եթէ սրբարանը՝ որուն դռները շատ երկայն փորձերէ ետքը կրնայ բացուիլ անդամացու ընկերին առջև, լաբիւրինդոս մ'է, ուր մեծ գաղտնիքը, այն է անանուն իշխանութիւնը պահուած է, որ զամենայն կը կառավարէ, և ոչ մէկը գիտէ ո՛վ ըլլալը : Քառապետառի անուն ընկերութիւն մը կայ՝ գաղտնի և քաղաքական՝ որ այս դարուն սկիզբները իտալիոյ մէջ կազ-

մուեցաւ , քան առ քան բաժանումներ ունի : Ստու-
րին բաժանումն իւր վրայ դրուած գաղտնիքը միայն
գիտէ , իրմէ վեր կ'որդիւր չգիտէր . կամ այսպէս ը-
սելով , Քառասորի բնկերութիւնը բանակ մ'է , ուր
ղինուոր իւր տասնապետը կը ճանչնայ , բայց իւր հա-
րարացեալը , գեղապետն և թագաւորը չի ճանչնար :
Հարկաւոր է այսպէս ըլլալ . որովհետեւ եթէ հասարակ
ժողովուրդն իւր թագաւորն և ածոր ընկիւնքը գիտ-
նայ՝ գուցէ յեզպախտութիւն կը հաւէ և թագաւորը
գահէն վար կ'իջնեցունէ : Հիմա կրնաս մտածել թէ
ի՞նչ կրնայ ըլլալ՝ այս անանուն և հետեապէս անպա-
տասխանատու իշխանութիւնը՝ որ հազարաւոր կամաւո-
րականներ ունի այնչափ հնազանդ , որ բնաւ զինքը չեն
կրնար քննադատել , և առանց իրենց անունը , տալ-
տօնը , և զիրենք զրկողն յայտնելու , զիրար ճանչնալու
քանի մը յատուկ իշխաններու շնորհիւ հազարաւոր եղ-
բայրներէ ընդ ունեւորութիւն կը գտնեն , և նաեւ կրը-
նայ ալ ըլլալ՝ որ բնաւ համակրութիւն մը չունենան ի-
րարու , բայց քարձեալ պարտաւոր են զիրար մեծարել .
այս կերպով շատ պարզեղ ժողովի և բարի քաղաքա-
ցիք գործիք կ'ըլլան Մասնութեան յեղափոխական մե-
քենայութեանց :

Ֆրանս — Մասնութիւնը գիտէ մինչև իսկ իշխան-
ներ և թագաւորներ իրեն գործակից ընել . Ամեն եր-
կրի մէջ Մեծ — վարդապետ անունով պաշտօնական անձ մը
ունի , որ կամ իրենց ընկերութեան անդամներէն է՝ և
կամ գոնէ թագաւորող տան բարեկամ է՝ որ մասնա-
կան սեղանին վրայ ինչ լաւագոյն տնտեսով դաշինք կըդնէ
եղբայրներուն հետ՝ բնաւ իրենց բան մը չընելու : այս
մեծ վարպետը Ֆրանս — Մասններուն և պետութեան
մէջ երաշխաւորութեան անցագիր մը կը դառնայ երկրին
մէջ , երկու կողմանէ անվտանգութիւնը վերնալով . Մեծ
վարպետն ինք ալ չգիտէր՝ թէ ի՞նչ է իւր երաշխաւո-
րած ընկերութիւնը : Լուի Պլան իւր տպագրութեան
մէջ կ'ըսէ՝ թէ կայսերներուն մէջէն մեծն Ֆրետերիկոս
հաճեցաւ հիւսսան գողնոց և ծեփիչ առնել վրան : ինչ

չո՛ւ չէ՛ . քանի որ , Մասնութեան բարձր աստիճանները ինչ գաղանիք որ ունին , անոնցմէ տեղեակ չեն , իրենց գիտցածը միայն անմասնականներն են . ստորին աստիճանաց մէջ ըլլալուն համար՝ ուրիշ բան չէին տեսներ , բայց եթէ զբօսանք , զուարճալի խնջոյք , և սովորական կեանքէ զարտուղի վրձակ մը . մէկ բառով , հաւասարութեան կատակերգութիւն մը կը տեսնէին . բայց օակայն երևութն աս է , իշխանք և թագաւորք ընկերութեան մ ջ կընդունուին , միայն թէ իրենց դէմ լարուած ձեռնարկութիւններուն իրենց ազդեցութեամբը կուրաբար օգնելու և յանուն իւրեանց ընկերութիւնը պաշտպանելու համար :

Ընկերութեան օրինաց դէմ վարուող երդմնազանցից համար պատժական պայման մ՝ ալ կենալու է հարկաւ . ուստի նոր աշակերտը թէ Յրան — Մասնութեան մէջ ըլլայ՝ և թէ ուրիշ գողտնի ընկերութեան մէջ , սարսափելի չարչարանաց յանձնառութեան երդումն կուտայ առաջի եղբարց եթէ երդմնազանց ըլլայ . Բայց այս յանձնառութեան երդումն ո՞վ պիտի պատժէ՝ ան յայտնի չէ . եղբայրները նոր աշակերտին չորս կողմը սուսերամերկ շարուած կը կենան և վերապատուելին կ'ըսէ անոր . — այս սուրերը երդմնազանցից համար միայն սպառնալից են . . . եթէ դու Մասնութեան հաւատարիմ ըլլաս , ինչպէս որ կը յուսանք , այս սուրերը քեզ օգնելու պատրաստ պիտի ըլլան , իսկ եթէ մատնելու ըլլաս , աշխարհիս և ոչ մէկ անկիւնը ապաստանելով կրնաս յիախչիլ այս վրէժլտ գիր զէնքերուն առջևէն : Ի՞նչ կը նշանակեն այս խօսքերը , կատակ թէ հաւաստի սպառնալիք են , խաղաղուց գաղտնի ընկերութեան մէջ սպառնալիքն աւելի բացորոշ է , եւ Մածժինիի խմբադրութեան մէկ կանոնագրութիւնը այսպէս կը հրամայէ . — յանցաւորն ուրալ ըլլայ՝ ետևէն վազելու է , մինչև ժօրը գիրկը և Գրիառոսի խորանին առջև — : Ուրիշ Մասնական ընդհանուր կանոնագրութիւն մ՝ ալ այսպէս կ'ըսէ . — իշխանաց , ազնուականաց , և զիրենք բարեպաշտ ձեռնողներուն դէմ

ամէն բանութիւն , խորամանկութիւն , հուր , սուր
թոյն , դաշոյն գործածելը արդարութիւն է — , Բայց
զարմանալի չէ այս հրամանը . քաղաքակրթութիւնը
նպատակ ունեցող ամեն դաշտնի ընկերութիւն օրի-
նաւոր կը համարի մարդասպանութիւնը : Կերպ մը
խաւարային կառավարութիւն է՝ որ իւր ատեանը ,
ղինուորութիւնն և սուրն ունի :

Ոյս խաւարային ընկերութիւնը — մութր , խոր-
հուրդը , սարսափելի երգումը , շատ մի փորձերէ յետոյ
միայն գաղանիք հաղորդուիլ . զիրաւ ճանչնալու գաղա-
նի նշանները , Ուրմիրամայ (Սողոմոնի ճառտարապետն
է , որուն համար Մասօնները կրտսն՝ թէ Ֆրանս — Մասօն
էր և սպաննուեցաւ ուրիշէ) սպանութեան պատմու-
թիւնը , յիշեցնող արարողութիւնները , որ վրէժիւնդրու-
թեան գաղափար տալու համար են — (Լուի Պլան ,
Մասօն , գրիչ Գաղղիյ մեծ յեղափոխութիւն պատմու-
թեան) հարկաւ իրեն ընկերութիւնն ընդարձակելու
համար կը գործածէ :

Զարմանալի բան մ' այ այս է՝ որ կառավարու-
թիւններն այս ընկերութեան արգ' էք չեն բոլար . Մենք
կ'ըսենք՝ թէ կառավարութիւններն այս բանին մէջ կամ
յիմար են կամ անկարող . Ռիւսակի համար . Գաղղիոյ
օրինագրոց մէկ լուրձը կը տրամադրէ՝ որ երբ քսան
և մէկ անձինք , այր , կին , տղայ մէկտեղ կը հաւաքուին
ուտելու , խաղալու և երգելու համար՝ լանցաւոր կ'ըլ-
լան , տերութեան սոտիկանութիւնը կրնայ ասոնց հա-
ւաքած տեղուն սենեակը բանալ , որոնք որ հոն կը
տեսնէ անունին գրել , և խաղացող և կամ երգող բանտ
տանիլ : Բայց սյուպիսի խիստ օրէնք մ'ունեցող կա-
ռավարութիւնն ոչ միայն թող կուտայ Ֆրանս — Մասօ-
նութիւնն իւր մէջ ընդարձակելուն , այլ և հոգ չընէր ,
Քաւպօնաւի Ինթէռնասիօնալ և այլ անունով ընկե-
րութիւններ հետզհետէ կ'աճին և կը զարգանան , Կե-
րէի՝ թէ գաղտնի ընկերութիւնք այնպիսի զօրութիւն
ունին՝ որ կը թաղթեն ամեն օրինաց : Ոյս ընկերութեանց
գիմադարձն է ժէզուիթաց ընկերութիւնն ալ՝ որ ոչ

նուազ այլանդակ է քան այս գաղտնի ընկերութիւնը .
և նպատակն է պապական գերիշխանութիւնը տարածել
կամ կերպ մը աստուածայնութիւն հիմնել : Ասոնք
սաստիկ կը հալածուին ամեն պետութիւններէ . լաւ ,
բայց ի՞նչու չհալածուին ո՛ր և է գաղտնի ընկերու-
թիւններալ : Ասիկա կո՞նշանակէ՝ թէ կառավարութիւնը
տկարացած է գաղտնի ընկերութեանց առջև :

Մեր ազգին համար այս տեսակ ո՛ր և է ընկերու-
թիւնն բնաւ հետեւելի ըլլալու չեն . սակայն դժբաղ-
դաբար ի՞նչ ազտեղութիւն որ իւրոպիոյ մէջ երեւան
կուգայ՝ մեր ազգին համար մէջը թաթխուին անողորմե-
լի կուգայ : Ի՞նչ կրնայ արդեօք շարժառիթ ըլլալ ոչ
ապուշ հետեւողութեան . նորասիրութիւն , և ամենէն
ստոյգը , ազիտութիւնը , որով այս տեսակ ընկերու-
թեան ծագումը . առարկան և նպատակը չպիտանալով՝
առեւտութ յաւելեանք կը սիրահարին :

Մասօններն իւրոպիոյ մէջ այժմ գայրոյաց մէջ ի
րենց ոգին կուղեն թաղաւորեցունել , դատարարակու-
թեան կերպ մը հնարած են , զոր Ալեքեան կը կո-
չեն , այսինքն դատարարակութիւն անանց քահանայի
և առանց Աստուծոյ : Մասնական յաւատարարութեան
մը մէջ՝ որ 1865 ի Մօնտ Մասօնիքը հրատարակած է ,
սա խօսքերը կարգացած ենք . — խափանել ամէն
կրօնական կրթութիւն Ֆրան — Մասօնութեան
բոլոր ճիգը պէտք է այս նպատակին վրայ կեդրոնանայ
— . Ամէն մարդ գիտէ՝ որ աշխարհական մարդու ձեռ-
քով ալ կրօնական դատարարակութիւն կրնայ տրուիլ ,
ուստի Ալեքեան վայժոյց բաւելով պիտի չհասնանք
աշխարհական կարգէ եղող մարդ օգ ձեռքի վարժարանը
ինչպէս որ կրօնաւոր մը երբ փոխադասութեան բնա-
ղիտութեանց դասեր կուտայ , այն դասերը կրօնական
չեն ըլլար : Իրեւոյ աշխարհ կոն ժուրնի մը խմբան՝
որ խաչի նշան ընել կուտայ փոքր տղայի ճակտին , ա-
ղօթք ընել կը սովորեցունէ , Աստուծոյ և Նախախա-
մալեան վրայ կը խօսի՝ Ֆրան — Մասօնները զայն ան-
միջապէս պաշտօնէ կը ձգեն , կը հալածեն , Ռոմիկէ-

տեւ ասոնց նպատակն է — տղաքները կրօնական կըրթութեան թոյնէն ազատել — ինչպէս հրատարակած է Լաշէնը «Նիւ-Ին», Լօնտրայի մասօնական օրագիրը :

Վերջապէս, Մասօնութեան գաղտնիքն է անաստուածութիւն և յեղափոխութիւն, Սակայն, յօգուտ որոյ, ընդ առաջնորդութեամբ ոյ՞ր : Ի՞նչ է այս ծածուկ թաղաւորութեան մականը կրող մարդկանց տնունները, ի հաճոյս որոյ կը գործեն, կը խօսին կը շարժին. ասիկա Մասօններն անգամ չեն գիտեր : Քրիստոնէից և պարկեշտ մարդաց պարտքն է զգուշութիւն ընել : Ասիկա ընտանեաց հայրերուն արթնութեան, ազատութեան, նորասիրութենէ ետ կենալուն, և քըրիստոնէական բարեգործութեան մէջ կը կայանայ :

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Ա. Զ. Գ. Ա. Յ. Ի. Ն.

(Դարձակութիւն Տէ՛ւ Թի՛ւ Դ. Երե՛ 240) .

Այս չաստուածոյս ծագմանը վրայ Մովսէս Խորենացւոյն և Անանիա Շիրակացւոյն ըսածները կասկածի տեղի չեն թողուր : Աւելի ապացոյց մ' ալ անունէն կելլի . Բարշամին կամ Պարշիմնիա, կամ աւելի ճիշդը՝ Պարշամին, Հայ լեզուին մէջ նշանակութիւն չունի . բայց Ասորերէնի մէջ ունի, և ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ պատերազմի չաստուածը Նն՝ կամ Ննի՛ն, որ Պարսկերէնէն Նն բառին նշանակութիւն կուտան՝ Տէր, և Բն՝ ըսել է ասան : Պարսկերէն և Նն մէկ նշանակութիւն ունին : Եւ չէ՛, կամ ինչպէս որ Հայք գրած են շատ կամ չէ՛, Բն բառին պէս անուն ըսել է, և այսպէս Պարսկերէն (Պարշամնիա) Պարսկերէն կամ Պարսկերէն ալ կըսուէր : Պարսկերէն ինչ Ասորեստանցիներէն աստուածական պատիւ կընդունէր իբրեւ Հերակլէս՝ Ասորեստանեայց թագաւորներուն պաշտպան : Գոնէ գիտութեանց վերջին արդիւնքն այսպէս կելլէ Ասորեստանեայց նոր դասուած հնութիւններէն առնելով .

Զ. Հայոց չաստուածներուն մէջ մէկ հատ մը կը գրուենմք, որուն ծագումը՝ որքան որ մենք գիտեմք, տակաւին իմաստուններն աղէկ մը գիտնալու կարող եղած չեն . և ասիկա է Տիր՝ (4) որուն վրայօք Ագաթանգեղոսի մէջ միայն մէկ տեղ մը յիշատակութիւն կը գտնեմք, և այս մէկ հատիկ տեղն՝ անոր գրու

թենէն մէջ կը բերեմք, աւելի անոր համար՝ որ կարելի է թէ օրինակադիրները շատ այլափոխած ըլլան, որով թարգմանութիւնը դժուարացած է. « Ապա » ինքն իսկ թագաւորն խաղայր . . . երթալ յԱրտաշատ » քաղաք, աւերել անդ զապրինսն Անահատական դիցն, « երազմոյն (Յ) տեղին անուանեալ կարդայր » Նախա » դիպեալ (Արքայի) ՚ի ճանապարհին (Արտաշատայ) » երազացոյց երազընդհան պաշտաման Տրի դից դըպ » ըի գիտութիւնք քրմաց՝ անուանեալ դիւան դրչի » Որմդի ուսման ճարտարութեան մեհեան. Նախ ՚ի Նա » արկեալ ձեռն՝ քակեալ, այրեալ, աւերեալ քան » գէին » (Ագաթ . եր. 380) :

Այս քանի մը տողերը՝ մեղի հետեւեալ տեղեկութիւնները կուտան. Նախ թէ Հայք իրենց չաստուածներուն կարգը Տիր (կամ Տիր) ըստած չաստուած մ'ալ կը պաշտեն եղեր : Երկրորդ՝ թէ այս Տիրը քուրմերուն գիտուն վարժապետն է եղեր : Երրորդ՝ միանգամայն Որմդի (Արամազդայ) ալ դրադիրն է եղեր : Զորրորդ՝ ամեն արուեստները կը սորվեցունէ եղեր, Հինդերորդ՝ իրեն յատուկ կերպով նուիրուած անձանց երազներ կը ցույնէ եղեր՝ որ աղէկ կամ գէշ ըլլալիք պատահարները գիտնան : Եւ վեցերորդ՝ ասոր մեհեանին մէջ երազ կը մեկնեն եղեր, և մասնաւորապէս չաստուածոյն նուիրուածներուն տեսածները : Այս ամեն յատկութիւնները Տիր չաստուածոյն հոնգամանկը կը յայտնեն, և մեղի միջոց կուտան Նախ և առաջ անուանը նշանակութիւնը գուշակելու, և ետքն անոր ծագումը գտնելու :

Հայոց Տիր ըսածը՝ Հերմէսը կամ Մերկուրիոսն է . ինչպէս որ Եգիպտացւոց Թէդ կամ Թոդ, և Փիւնիկացւոց Թաուդ և Յունաց Հերմէս, և Լատինաց Մերկուրիոս ըսածը, զորս մեղի իբրեւ քուրմերուն խորհրդական, ուսմանց ուսուցիչ և խօսելու, լեզուի և գիտութեանց և դիր դրելու և արուեստի հնարող, և որպէս երկնքի և գետնի և դժոխոց այլ և այլ դաւաւներուն մէջէն անյնելու հոգւոց առաջնորդող կը ներկայացնեն . նմանապէս Հայոց Տիրն ալ ինչպէս որ

գրածներս կաղացողը գիտած է, այս ամեն հաղա-
մանքներովս կը ներկայանայ մեզի. Գուրմերուն գի-
տութեանց և արուեստից ուսուցիչ է, Որմզդի կամ
Արամազդայ գրագիրն է, աղէկ ու գէշ երաղներ տես-
նել կուտայ, և Բաբոբոբո կամ Նեբոբոբո մականուա-
նեալ Հերմեոին պէս՝ հագինները գոթաք կը տանի (6).
Հայաստանցւոյ մէջ մէկ խօսք մը կը զրուցուի մինչև մեր
ժամանակը՝ որուն բուն նշանակութիւնը մոռցուած
է. բայց երկու հազար տարուէն 'ի վեր զրուցուելու
սովորական ըլլալը կը ճանչցուի: Այս զրուցուածքն է,
Բաբոբոբո Բաբոբոբո Բաբոբո Բաբոբո Բաբոբո ներկայ
բայանունն է և Ագաթանգեղոսի մէջ գործածուած գը-
րիչ Բաբոբո հետ նոյն է. Ուրեմն առիկայ նախնի Հայոց
Տիր չաստուածոյ տուած մէկ ածականն է, զոր հո-
գինները գոթաքը տանող կը համարէին, ինչպէս որ ը-
սինք. Գոնէ ես այսպէս կը բացատրեմ այս առակաւոր
զրուցուածքը՝ զոր Հայք 'ի գործ կածեն առանց հաս-
կընալու և առանց մտքերնէն անգամ անցնելու՝ որ այս-
պէս ըսելով՝ իրենց կռապաշտ նախնեաց լեզուն և միտ-
քը գործածած կըլլան:

Տիր չաստուածոյն ծագումը Ասորեստանէն է: Ուր
Ներոսի կամ Նաբոսի տղայ սեպուած է, որ գիտու-
թեանց չաստուածն և Ասորեստանցւոյ Հերմէսն էր.
Մօտ ժամանակներս Պիր Նէմրուտ տեղը՝ (Պաղտատն մօտ)
մատուռի նման սենեակ մը դռնուեցաւ, ուր ամեն ա-
ղիւսներու վրայ սեպի կամ նետի մը եռանկիւնի ձևը
փորուած է, որ Ասորեստանեայց չաստուածոյն նշա-
նակներուն մէկն է: Այս նետի պատկերն՝ որ յայտնապէս
իբրեւ էական մաս մը կը մտնէր սեպաձև գրերուն բա-
ղադրութեանը մէջ, միանգամայն և Ներոսի նշանակը
կը ներկայացնէր, Տիր չաստուածոյն ալ նշանակն էր.
Այս նետաձև նշանը Պարսից մէջ ալ փայլածու մըլ-
րակին նշանն էր. Հայտ՝ կրսէ (յաղագս կրօնից նախնի
Պարսից. եր. 242) թէ հին Պարսիկները փայլածու մըլ-
րակին Բեւ կ'ըսէին (7) որ Նեբոբոբո է, ընթացքը շուտ
ընելուն համար: Ասորեստանեայց արձանագրութիւն

ները ներսը Պորսիբբայի վեհապետ կանուանեն , և հաւանական է որ դպրոցներն ասոր մահեանէն կախումըն ունէին, որոց մէջ Պորսիբբայի Բաղդէայիներն իրենց ուսմունքը կը սորվէին . ինչպէս կըսէ Ստրաբոն (Աշխարհագր. հար. Ե. Գիրք. ԺԶ Թիւ 5 . Երես. 199. Տպ. փարիզ. 1803 — 1819 .)

Հայոց և Ասորեստանեայց մէկին պաշտած չաստուածներուն վերջին կը դնեմք Տիր չաստուածը .

Է. Միհր. նոյն իսկ անունն՝ ասոր Պարսիկներէն առնուած ըլլալը կը ցուցնէ . Ագաթանդեղոս ասիկայ Արամազդայ որդի կ'անուանէ , և ասոր մահեանը կը դնուէր բարձր Հայոց Դերջան դաւառին Բագաուիճ գիւղը , և հարստութեամբն անուանի եղած էր . (Եր. 586—588) . Ետքը Տիգրան Թադաւորը հրաման ըրաւ ասոր տեղը կրակի չաստուած Հեփեստոսի արձանը դրնել (Երոսէն Բ. 14) , զոր Արտաշէս Յունաստանէն վերցուցած էր իբրեւ պատերազմի կողոպուտ , և Հայաստան բերած էր . Այս չաստուածոյն անունը՝ զոր Յոյնք և Հռոմայեցիք Միթրա կամ Մեթրաս կըսեն , Պարսից լեզուով ալ ըսել է , և նոյնը կը հաստատէ Զէնտ գրքերուն վկայութիւնը . Միհր՝ աներեւոյթ կրակին (կամ տաքութեան) չաստուածն էր և ասոր ապացոյց մը կրնայ գտնուիլ հոս՝ բառէն՝ որ այս անունէն ելած էր , և մինչև հիմայ աներեւոյթ կրակի նշանակութեամբ կը գործածուի Հայոց մէջ՝ որ աննիւթ է : Միհրի նիւթական յայտնութեան պէս կը ճանչցուէին նաև :

1°. Արեգակն՝ (8) որ է արևու աչք , երևելի արև . զոր Զէնտ Ավէսդա Պարսից հին գիրքն ալ նմանապէս Արամազդայ աչք կ'անուանէ . պայծառափայլ հսկայ մը՝ որ վեհութեամբ մը իր ճամբան կերթայ և անապատները բարեբեր կ'ընէ , իղէտներէն դերագոյն է , միշտ արթուն , երկրի պաշտպան : Արեգակը միանգամայն մարդոյ սերական կրակին (տարփանաց) ալ նշանակն էր :

2°. Լուսին՝ (9) որ կանանց սերական կրակին նշանակ էր , և Մովսէս Երոսէնացին հոյ եղբայր կանուանէ (10) (Պատմ. ճանապարհորդ. Հսկիւթիմեանց . 'ի մատենա . Եր.

301) : Արեգական և լուսնի դիւստը մեհեանն էր Ար-
մաւիր քաղաքը , որ Հայոց ամենէն հին մայրաքաղաքն
էր : Այս չաստուածներուն դրօշեալները Հայոց Արշա-
կունի թագաւորաց Ա. վաղարշակ թագաւորը դրու-
այն տեղը (խորեն . Բ. 8.) Երկրորդ մեհեան մ' ալ
ալ Բագաւան կար , որ հիմայ Պաղու կըսուի , եւ հոս
մշտավառ կրակ կար , զոր Արամազդայ կրակ կանուա-
նէին (անդ . Բ. 73) : Ասոնցմէ զատ կրնամք կարծել ,
որ ուրիշ շատ տեղեր ալ մեհեան ունէին այս չաստուած-
ները . օրինակի աղադաւ , վասպուրականի Անճուացեայ
երկիրը (խորեն . թուղթ . առ Սահակ Արծրունի 'ի
մատենագր . Եր. 294—295) , Պալալ լեւոն արեւելեան
կողմը Պուլթ (11) ըսուած տեղը (նոյն . 'ի ճանապարհ .
Հռիփսիմեանց . անդ . Եր . 301) . եւ այս մեհեանիս
սեղանին վրայ , որ Միհր չաստուածոյն նուիրուած էր ,
միշտ կրակ կը վառէր , և ասոր ապացոյցն է՝ խորենա-
յրինն այս կրակը մշտավառ և անշէջ անուանելը :

Ը. կրակին պէս ջուրն ալ կը պաշտէին Հայերը , զոր
կանուանէին Ափեղթայ (12) : Զէնտալէստայի մէջ քսան
եւ ութն իղէտներուն կարդը Արփեղթ մ' ալ կը գըտ-
նեմք , որ է երկնային ջրոյ աղբիւր , և Տեփու , Արա-
մազդայ աղջիկ , Արտալիծուր բառին վերջին վանկը Հայոց
ջուր բառին հետ մէկ ծաղումն ունի , եւ տարակոյս
չկայ որ Հայք Ափեղթայ (1) անուանը տակ երկնային ջրոյ
աղբիւր կը պաշտէին Պարսից նման :

Մոլթսէս խորենացւոյն ըսածին նայելով , կրակ քրօջ
եւ ջուր եղբօր պաշտօնը լեւոն մը տակ կը կատարուէր ,
որուն դիրքը չնշանակէր դժբաղդաբար , և կը պաշտէ-

1 Այս ակնհայտը բառը կամ ասոր մօտ նշանակութեամբ
բառ մը մեր լեզուին մէջ գործածուած ըլլալը չեմք յիշեր .
բայց պարտաւորեցանք մեր բնագրին մէջ գտնուած գաղղիկե-
րէն «*φω*»-ճրէր բառը այսպէս թարգմանելու : Գուցէ հեղի-
նակը աղբիւր եւ եղբայր բառերուն մի եւ նոյն բաղաձայն դը-
րոց նմանութենէն այսպէս ստուգարանութիւն մը հանած ըլ-
լայ :

ին Պուլի ըստած այրին մէջ զոր վերը յիշեցինք .
 Թ. Չաստուածոց այս կարգին մէջ կը մտնէ նաեւ
 Սահար , որ ա՛ն և նո՛ր բառերէն բաղկացած ըլլալով նո՛ր
 ասի կը նշանակէ : Աղաթանդեղոս կըսէ որ այս չաս-
 տուածը պտուղներուն և տարեկան բերքերու խնամակալ
 էր և Վանահայր Դէպք ալ կըսուէր , որ է օտարաց պատրու-
 պարուելու տեղ տուող :

Ասոր մեհեանն էր Արարատ նահանգի Բաղրիտնդ-
 գուառին Բաղաւան գիւղը : Տարւոյն սկիզբը՝ որ է
 նաւասարդ (13) ամիսը՝ որ օգոստոսի տասն և մէկին
 կիյնայ , նախնի Հայերը մեծ Հայաստանի ամեն կող-
 մերէն այն տեղ կը ժողովուէին և Ամանորայ տօնը մեծ
 հանգէսով կը ամենէին , որ վեց օր կը տևէր : Այն միջոցին
 Բաղրաւանի մեհեանին բոլորտիքը կը կենային և հոն ոչ
 միայն պատսպարան և պառկելու տեղ կը գտնէին (ինչ
 պէս որ Վանահայր բառը կը պահանջէ) այլ և զոհերուն
 արգիւնքէն ալ բաժին կունենային : Աղաթանդ . Եր .
 619 . 620) Խորէն Բ. 66) :

Պարսիկները նոր տարին Նեպոլ կանուանեն , որ նո՛ր
 օր ըսելէ է . և ասոր սկզբնաւորութիւնը և տօնը չէ թէ
 Հայոց մէջ եղածին պէս օգոստոսի առաջին կէսին մէջ եղա-
 ծին պէս կըլլար , այլ Ֆէվրաւան ամիսը , որ գարնան գիշե-
 րահաւասարին տօնեն է . իսկ աշնան գիշերահաւասարին
 Միհրկան ամսոյն մէջ Միհրայի կամ Միթրայի տօնը կը կա-
 տարէին : Եւ յայտնի է որ սկիզբները Ամանորայ և Միթրայի
 տօնը մէկ էր և ետքերը այս պաշտօնները ուրիշ կերպա-
 րանքման կերպ մը Պարսից և կերպ մը Հայոց մէջ իւրաքան-
 չիւրոց իրենց պաշտած չաստուածոյն վրայ ունեցած դա-
 ղափարին համեմատ , Աղաթանդեղոսի խօսքը հիմ քըռ-
 նելով Ամանորը չաստուածներուն կարգը դնելուս զար-
 մանալ պէտք չէ ընթերցողը , թէ ինչո՞ւ այս անունը իր
 պարզ նշանակութեամբ նոր տարւոյ տեղ չառինք : Ազէկ
 գիտեմք որ Հայ պատմիչին բնագիրը մինչև հիմայ գրե-
 թէ սովորաբար այս վերջին մտքով կը հասկցուէր . (24)
 բայց տարին ամբողջ և տարւոյն մէկ մասը իբրև տա-
 տուած պաշտող և անոր զոհ մատուցանող երկիր միայն

Հայաստանը չէր : Ասոր հաւաստիքը կը գտնեմք Տիւրու,
ուր տարւոյ և ամիսներու պատուոյն բազիններ շինուած
էին իբրև ժամանակի երկար և կարճ շրջաններուն նշա-
նակ բռներով, որոյ մէկն արևով և միւսն լուսնով կը չա-
փուէր (տե՛ս 'ի Փրայցէր , Էրօն Զախնայ , Գաղիստէն Բարձ-
ժանութիւն Կիւեշի . հարօր . բ. մաս Գ. Զանգեռնիւն 8 . 'ի գիրք,
Դ. եր . 964,965) :

Ժ. Արամազդայ աներևոյթ աչքը սեպուող արեգա-
կին անմիջապէս յարաբերութեամբ Ար- (13) չատուածը
կը պաշտէին , որ էութեան կենդանարար սկիզբն եղող
աննիւթ լուսոյն երևելի յայտնութիւնն էր սեպուած . և
ասոր ածական կուտային Կենաց Բաշխոյ : Հայերն ասով
աներևոյթ Արամազդը կը պաշտէին և կուպաշտութեան
ժամանակի սովորութեանց համեմատ մինչև հիմայ աւել-
ջայ կ'ամ քա շին Բիւր ըսելու պէս երգման ձևեր , քիչ
լսուած բաներ չին , որ անոնց նախնիքը ' Ասոր Բիւր
կ'ամ Ասոր Բիւր ըսելու տեղ կը բանեցնէին :

Հայաստանի մէջ Արամազդայ պաշտօնը հռչակեալ
եւ տարածեալ գտնելով ընական բերմամբ անկէց կը
հետեցնեմք որ արևու պաշտօնն ալ անկէց վար չէր մը-
նար : Ասոր վրայօք թէպէտ քիչ ' բայց պատուական
տեղեկութիւններ կուտայ մեղի Ներսէս Լամբրոնացին (1)
որ ԺԲ . դարուն ատենը կ'ապրէր , Միջագետաց հոյ
կղերին գրած նամակին մէջ .

Այն տեղ կը տեսնեմք որ Հայերը քրիստոնէութիւնն
ընդունելէն ութ դար ետքը Սամուտիա քաղաքին

(1) Սուրբն Ներսէս Լամբրոնացի այսպէս նամակ գրած չէ .
այս տեղս յիշածն է սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյ գրածը : Աւ-
րիշ սխալ մ' է այս նամակը Միջագետաց հոյ կղերին գրուած
ըսելը , որ սրիչ նպատակ ունէր . իսկ այս տեղ յիշածը
որուն մէջ արեւապաշտութեան վրայ քիչ ' բայց պատուա-
կան տեղեկութիւններ կը գտնուին , խորագիր ունի ' « Նո-
րին Տեառն Ներսիսի Աթուղիկոսի թուղթ 'ի Սամուտիա
քաղաք յաղապս արեւորդեացն դարձի » 1824 թուին Կոս-
տանդուպոլիս տպուած Ընդհանրականին մէջ . էր 137-144 :

բնակիչները արեւը կը պաշտէին, և զիրենք արեւը կ'ա-
նուանէին: Ներսէս հայրապետը ասոնց պաշտօնը ա-
զանդ կը կոչէ՝ որ դեւերու երկրպագել կը սովորեցնէր,
և կը յաւելլու թէ՛ արևորդիները խաւարը սիրելնուն
համար լուսոյ վարդապետութիւնը մերժած են, և սուրբ
Գրիգոր լուսաւորիչէն ետքն ալ իրենց նախնեացը հե-
թանոսական հաւատքովը մնալը կը շարունակեն: Այս
հայրապետի քանի մը խօսքերէն կը սորվինք որ Հայերը
կը պաշտէին 1°. արեգակը. 2°. լուսինը. 3°. աստղերը.
4°. բարտի (խալախ) ծառը. ասոնց վրայ ետքը կը խօ-
սինք = Դեւերը այս ծառը իրենց բնակարան ընտրել են,
և այն տեղ կուգին մարդոցմէ պաշտօն և երկրպագու-
թիւն ընդունիլ: Հինդերորդ սորվածնիս այն է՝ որ ա-
րևորդիներու մէջ կանայք հմայից (ֆալճիութեան) և
կախարդութեան տուած էին զիրենք, և տեսակ տե-
սակ գէշութիւն պատճառող կախարդութիւններ կընէ-
ին, որով մանչերու և աղջիկներու մէջ ցանկապէս կրակ
կը բորբոքէին այն դրդուիչ կախարդանքը անոնց ուտե-
լիքին կամ խմելիքին հետ խառնելով:

Սրբոյն Ներսիսի այս խօսքերէն կը հասկնամք որ ա-
րևորդիները արեգակէն և լուսինէն և արեւէն զատ աս-
հատարակ ամեն աստղերն ալ կը պաշտէին (16) (տես
'ի մատենագրութիւնս սրբոյն Ներսիսի. եր. 238—253
հոգ. վէճեհ. 1838):

Ինչպէս որ առաջ ըսած ենք, Սրամազդը՝ հակա-
ռակորդ Սհրիմանին անունը հայ մատենագրութեանց
մէջ յիշուած չէ. այսու ամենայնիւ հետաքրքրական բան
մ'է տեսնելը որ անիկայ յատկացնելու համար ասոնց
դորժածով բառերուն մէջ հին Պարսիկներուն նոյն
չատտուածոյն համար դորժածուած յատկութիւն մը կը
գտնեմք: Մովսէս Խորենացին իր մատենագրութեանց
մէկ տեղը կը պատմէ որ՝ չորրորդ դարուն սկիզբը բոլո-
րովին ու երկու վիշապ կը պաշտէին. (Պարս. Ճոնասար,
հորդոմէան Հոսիմիմանց 'ի մարտագրութեան = եր. 301—302)
Պարսից աւանդութիւններէն ալ գիտեմք որ Սհրիման
իւր բոլոր դեւերը հետն առնելով Սրամազդայ թողա-

ւորութեան վրայ ըրած արչաւանքը չը յաջողելէն ետ-
քը՝ հարկ եղաւ փախչելով ազատիլ, և օձի կերպա-
րանք առնելով ինք դինքը երկնքէն երկրիս վրայ ձգեց-
(Տե՛ս 'ի Ռօտէ . Նոսթրալիս Բան . Եր. 174 . 376) Մովսէս
Խորենացին սա ալ կը պատմէ (որ ուշադրութեան ար-
ժանի է) թէ այս վիշապներուն նորահաս աղջիկներ և
կոյս պատանիներ կը զոհէին, և թէ դւերը այն արիւ-
նը և բադիները և կրակը և ջուրին աղբիւրը երբ կը
տեսնէին՝ ուրախանալով տեսիլքներ կը ցուցնէին, որոյ
հետ փայլատակունք և աղաղակներ և կաքաւներ ալ
կրլլային : Պատմիչը այս հետաքրքրական խօսքերը կը
լմնցնէ ըսելով . « ասոնք եղած ապաւաժին բոլորի ճեղ-
քերը մահաբեր թոյն ունեցող օձեր և կարիճներ լեցուն
էին » : Մեզի կերևի թէ օձ և կարիճ ըսածները մեկ-
նութեան կարօտ չեն, կարդացողը կը հասկնայ ան-
շուշտ որ այս սողունները, որ Ահրիմանին ստեղծածը կը
կարծէին հեթանոսները, անոր նշանակն էին : Ե. Ա.
Չենք կարծեր թէ մեզ մեղադրոյ կրլլայ, որպէս թէ
բնագրին խօսքը քաշքշելով օտար մտքի տարած ըլլամք՝
վերոյգրեալներէն հետեցնելով թէ Հայք բարի սկիզբ
Որամազդայ հետ չար սկիզբ Ահրիմանն ալ կը պաշտէին :
Առաւելապէս անով կը հաւատամք ասոր՝ որ Ահրիմանի
ստեղծած և անոր արբանեակ դւերն ալ (17) ասոնց
պաշտաման առարկայ կը գտնեմք . ասկէց զատ՝ սա ալ
կը յիշեմք որ դիւաղ թաղաւորութեան տեղին ալ Հա-
յերը դժոխք անունը կուտան, որկէց մտքերնիս կուգայ
Պարսից գործածած « Դաւաթ Բաուր » որ Ահրիմանի բնա-
կած տեղւոյն անուն կուտային և Հօրօթման՝ որ « Դաւաթին »
հետ շինվար կամուրջով կցուած կըսէին : Ասոնցմով գը-
ժուար չէ մակարերելը որ խաւարի տէրութեան վեհա-
պետը Ահրիմանն է :

Ե. Ա. Հայերէն հին լեզուին մէջ « Դաւաթ Բաուր »
կայ, որ է « Դաւաթ Բաուր », և ասոր բուն ծագումը պարս-
կերէն ըլլալը մէկ նայուածքով կը ճանչցուի : Հայոց
« Դաւաթ Բաուր » կամ « Դաւաթ Բաուր » ուրիշ բան չէ, բայց եթէ
հին Պարսից « Դաւաթ Բաուր » կամ « Դաւաթ Բաուր » ըսուածը, որ

այսպէս կանուանէին աշխարհիս ոգին՝ զոր Արամաղդայ
ստեղծած իզէտներուն մէկը կը սեպէին . վէրիօցանկ
ասիկայ աշխարհի տիրուհի կանուանէ, (Տե՛ս Պիւրնուֆի
հաղիւթէն Բարգմանած Եանա գիրք . ԳԼ. Ա. եր. 157 . 158) .
Այս բառը՝ զոր Հայք չորրորդ և հինգերորդ դարուն
մէջ հեթանոսներէն առնելով իրենց լեզուն գործածա-
կան ըրին , և Պարսից և Հայոց մէջ աշխարհիս մաքուր
և հնազանդ ոգին նշանակելու կը գործածուէր , քրիս-
տոնեայ Հայոց մէջ բոլորովին ասոր հակառակ նշանա-
կութիւն մը ունեցաւ : Թէպէտ այս բառով ոգի մը
կը հասկնային , բայց մաքուր և հնազանդ ըլլալը չի գիտ-
նալէն զատ՝ դժոխային անդնդոց թաղաւորութեան
չար ոգին կը սեպէին . Այս բառը այս մտքով առնելով
Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան մէջ ետ-
քէն մտած կը գտնեմք (Եղէկ . ԼԱ. 16) . Նման մտքով
կը բանեցնեն Մովսէս Խորենացին (Պատմ . Բ. 62) եւ
անկէջ ետքը Հայ մատենագիրները :

Ծանօթութիւնք Ա. Յօդուածոյ .

(1) Պիսիդոնի արձանագրութեան Դ. մասին 4 էջը
Ահրիմանի սորոսէն ապրանք ըսուիլը միայն մէկ անգամ
մը կը տեսնեմք : Ռաուլինսըն Պիսիդոնի Դարեհի մեծ
արձանագրութեան անգղիերէն թարգմանութեանը հետ
սլարսկերէն ընագիրն ալ հրատարակած է :

(2) Ահուր . Հնդկաց սանսքրիտ լեզուով ստորա .
դոյութիւն և կեանք ունեցող ըսել է : Մարտի . սր Զը .
րաբաշտի վարդապետութեան դերագոյն աստուծոյն
ամեն ատեն գործածուած ածականն է , ըսել է Իմաս-
տուն , կամ ինչպէս որ Իօթէն Պիւրնուֆ կը թարգմանէ ,
Իարգի . Այս արմատը հայերէնի մէջ ալ կայ , Իմաստ .

որկէց կելէ իմաստութիւն բաւը , և ըստ այսմ՝ Ահուրա
Մաշտա ըսել կըլայ շարիւր կենսանի

(3) Ինճիճեան գիտունը իր Հեռահասութեան Դ. գլուխը
(եր. 199) այն ածականներուս բացարձակապէս ինք-
նահնար նշանակութիւն կուտայ . և ասոր ըսածին բըռ-
նուելով նոյնը կընէ Տիւլօրիէ . Հայ Ժամանակորոշեան հե-
րադարձութեան գլխին մէջ (Գլ. Բ. Ժառ. 140 . եր. 148 —
149) :

(4) Ագաթանգեղոսի Վէնէտիկի տաղադրութեան
վերջը տարրեր ընթերցուածոց կարգը (եր. 662) Դիւր
բառին տեղը, զոր իմաստուն Միխիմարեանը ընդունած
և բուն գրքին մէջ այնպէս գրած են , աւելի ճիշդը
նշանակուած է Դիւր, զոր իրենք դուրս ձգած են, յայտ-
նի է որ բուն միտքը և արժէքը չհասկնալուն համար :

(5) Երուշոյն. հայ լեզուին մէջ երաւ և ճոյն բառերէն բարդ-
ւած է . ճոյնը կը նշանակէ թափն հանգամանք , որով ամբողջ բա-
ռին նշանակութիւնը կըլլայ, երազ մեկնելու բնածին յատ-
կութիւն ունեցող . և մեր բնագրին մէջ կը նշանակէ անանկ
տեղը՝ ուր կըլլային երազ մեկնել գիտցողները :

(6) Տե՛ս , 'ի Շղուհի . Կրօնական Դրոշման Հելլենացւոց
եր. 315 — 316 . Դոյ. Պերլէն 1838 , և յովրատիոս (տաղ
'ի Մերկիւրիոս) Հերմէսը իբրև ճարպիկ և մարդ խաբե-
լու վարպետ չաստուած մը կը ձևացնէին, և ասոր իբրև
յատուկ գործ կը սեպէին գողութիւնը , գիշեր ատեն
լրտեսութեան պըտըտէն , ոչխարի և ուրիշ ընտանի և
պիտանի կենդանեաց հօտեր գողնալն , և ուրիշ չարու-
թիւններ : Ովրատիոս իր յիշեալ տաղին մէջ Մերկիւրի-
ոսի յատկութիւնները բարակ ճարտարութեամբ կը նկա-
րագրէ :

(7) Տրդատ թագաւորին անունը Դիւր կամ Դիւր և Դուր
բառերէն կազմուած է . Տիւր մեր ընթերցողներուն ար-
դէն ճանցած չաստուածոյն անունն է . իսկ Դուր Դարս
կերէն Դուրէն բոյէն կելլէ , և կը նշանակէ Դուր , Դուրիւր :
Այսպէս Տրդատ անունը երկու կերպ կրնայ թարգմա-
նուիլ . մէկ մը՝ Դիւրէն Դուրած , մէկ մ' ալ՝ Դիւրէն Դուրեւած :
Միհրդատ անունն ալ նոյն կերպով շինուած է , զոր

Տակիստոս երկու կերպ կը գրէ . Միհէրդատէս և Միթ-
րիտադէս (Տաբէթէր . ԺԲ . 13, 15) . Հերոդոտոս կը գրէ
Միդրադատէս (Պատմ . Ա . 110) . Իսկ Նիկադայոս Գա-
մասկացին Ադրադատէս , որ նոյն անունն ըլլալը դիւ-
րաւ կը հասկցուի : Այս երկու բառերս նոյնանշան են .
առաջինը ըսել է , Միդրայի այսինքն արեւու արուած
կամ նուիրուած . երկրորդը ադրա կամ ատար բառէն
կելլէ , որ աւել կամ ասոր պաշտամանը սովորական նը-
շանակն եղած կրակին ածականն է . ուստի այս եր-
կրորդ անունս ըսել կրլայ՝ «Դրայի կամ արի այսինքն
արեւու նշանակ կրակին տրուած կամ նուիրուած :

(8) Արևը արեգի ալ անուանող միայն Հայերը չեն .
Հաբեանցի մը սա նշանակեմք որ՝ ասիկա արեւու դա-
ղափարին տրուած պատկերներուն ամենէն հինը և ա-
մենէն աւելի հրատարակեալն էր . Պարսիկները կըսէին
Ահուրա Մազդայի աչք . Եգիպտացիները՝ ախմուրդո-
սին ալ կոզմի աչքը , և (ախմուրդոս կամ աշխարա-
տեղծ կանուանէին մէկ էակ մը՝ բուն Աստուծոյ տար-
բեր) : Յոյները կ'անուանէին Դիոսի աչք , հիմակուան
Գերմանացիներուն նախնիքը՝ Վոլհ0ԴԱՆԻ Ա2Ք : Հին
գերմանացի հիւսիսակողման բանաստեղծները արեւուն
կիցայն հինն մակդիր անունը կուտային՝ որ ըսել է եւ-
լենի Գոհար . ինչպէս որ Ներսէս Լամբրոնացին (Շնորհալին)
ալ երկոտասաներորդ դարուն մէջ պայծառ կարկեհան
կանուանէ յառաջ երկնի և զարդաց նորա շինած բանաս-
տեղծութեան մէջ՝ ի մատենագրութիւնսն . Տպ . Վէնէտ .
1830 . եր . 283 = Եւ կրկնմ . Գերմանական գիշարանութեան
Հատոր . Բ . Եր . 665) :

(9) Հաւանական է որ լուսինը՝ զոր Լատինք Լուսին
Պարսկացիք (Բայենհանելով Լուսին , և Ետրուսկները կամ
Թուքանացուոյ նախնիքը Լուսին կըսեն , հայերէնին հետ
մի և նոյն արմատն ունենայ , որ է Լայ , Լատիներէն Լուս ,
ռուսերէն Լու , որ մասնաւորապէս Լուսայ շատեղ ըսել
է : Եւ ըստ այսմ լուսին ըսել կրլայ Լուսար : Սա ալ
նշանակութեան արժանի է որ Ասորեստանեայց չաս-
տուածներուն խումբին մէջ չատուած մը կայ «Բն անու-
նով՝ որ Լայ ըսել է , հայերէն ալ կրնայ առաջուց ըլլալ

լուսին :

(10) Հայերուն կարծեացը դէմ՝ որ արեւին և լուսին սէրերուն վրայ ունէին (մէկն արու և միւսն էգ սեպելով) հին Գերմանացիները արեւը կանուանէին *Գեռ* (արեւ խաթուն ըսելու պէս) և լուսինը *Լեյ* (արուն լուսին) : (Կրիմմ . 'ի վերոյիշեալ գիրսն . եր . 666) :

(11) Պոլսէ կամ Բոսնէ՝ պարսկերէն ըսել է *Կուս* : Հաւանական է որ այս տեղս շատ կուռքերու մեհեան կենալուն համար այս անունս առած է : Ասանկ կերելին Բագաւան և Բագարան և այլն անուններն ալ , Բոսն բառէն :

(12) Հին Պարսից պէս (տես 'ի Հերադոտոս . Ա . 139) նախնի Հայոց մէջ ալ գետերը սրբազան , յատկութիւն մ'ունէին : Մասնաւոր պատիւ մը կընդունէր Եփրատ , և ասոր ապացոյց մը կրնան սեպուիլ այս գետոյս եղերքը շինուած քաղաքներուն նախապատիւ սեպուելը . ինչպէս են . Անի , Թիլ , Երիզա , Բագայաուինջ , Աշտիշատ : Տակիտոս ալ ասանկ ըլլալուն վկայութիւն կուտայ : Այս պատմիչիս ըսածին նայելով՝ թէ՛ որ պատմածը ճիշդ է՝ Եփրատայ եզերքը բնակիչները կը կարծէին որ երբեմն այս գետոյն ջրերը առանց յայտնի պատճառ մ' ունենալու կը շատնան անձրև չնղած տեսնալ , և մօտ ժամանակներն բարեյաջող դէպք մը կը գուշակեն , և այն ատենը ջրերուն երեսը երևցած վրիտերէն՝ իրենց դործերուն վերաբերեալ գուշակութիւններ կը հանեն : Տակիտոս կըսէ ալ թէ՛ գետոյն մէկ ձի մը կը զսհէին , և թէ՛ Հայերը ջուրին երեսի տեսքէն հանած գուշակութիւններէն զատ՝ երկնքի և գետնի երևոյթներէն ալ բան կը գուշակէին (Տարեգիրք Զ . 375) :

(13) Այս բառիս բացատրութեանը նկատմամբ մարդ չիկրնար Միսիթարեաններէն աւելի պարզամիտ ըլլալ . Ասոնց ըսածին նայելով՝ նախապէք բառը երեք բառ մէկտեղ գալով շինուած ըլլալու է . որ են *Նա* , *հա* , *ար* . և ըսել պիտի ըլլայ . *Նահաար* . հիմա . և Նոյի ժամանակէն այս անունը դիուած կըկարծեն որ նաւուն

Արարտա լեռը հասնելը տեսնելով այսպէս ըսած ըլլայ ,
 որպէս թէ նաւը հիմայ երթալու տեղը հասաւ , Նա-
 աբէ բառը պարզապէս արեաց լեզուէն է որ պարսկե-
 րէն նէվ — նոր — և հնդիկ սանսքրիտ լեզուին Նաբ-
 ասի բառերէն կազմուած է . և հայերը նոր տարւոյն
 տառջին ամսոյն այս անունս կուտային :

Վ Է Պ

Հ Ա Ճ Ի Ս Ա Յ Է Ր

ԹՈՒՄՔ Է ՍԷՄԸԲՂԱՆՏ

(Շարժան-իւր-իւն . Տէ՛ն Թիւ- Դ. Երեւ 254)

ԺԲ .

ՊԱՏԵՐԱՂՄ

Սրեգական հառադայթներն արեւելեան հորիզոնին վրայ երևելու ժամը մտնեցած էր . վերջին անգամ մը թուրքիւնն իւր թանձր ստուերը բացալայրին վրայ կը տարածէր : Դեռ վերստին ահանակիտ եղած էր. թափառականաց բանակին հուրերը կը շիջանէին , մերթ Եւրթ մերթ լուսոյ ցուրբեր յայտելով կապուտակ և հանդարտ ջրոյն երեսը : Բոլորովին խոր լուս թիւն մը տիրած էր .

Առաւօտեան ժամը հինգին միջոցները շորս աշխատի

ստուեր երեցաւ Ամու — Տէրիայի ուռսական եղերքը . ստուերները զօրականներ էին՝ որք մանրակրկիտ հայեցուածով մթութիւնը գիտելէ վերջը՝ ջուրը նետուելով , սկսան զգուշութեամբ յառաջել . դետոյն մէջ տեղը հասնելուն ահա , գլուխնին յետոս դարձուցին իրենց հրացաններով նշան մ' ընելու համար . հաւանախնայաբար այս նշանը ծանօթ պիտի ըլլար , որովհետեւ անմիջապէս երկու հեծեալք սկսան յառաջ դալ այն բլուրներէն , որոց ետեւ ծածկուած էին : Հեծեալները զօրականաց հետքերուն նայելով , հունէն անցան , ձիերն զգալով գողցես խորագիտութեան մը հարկը՝ չէին վրնջեր եւ իրենց քալուածքէն ծագած ջրոց քիչ մը ճողիխներ աւանդէն սուր ականջներն անդամաբլնցնելու անբաւական էր :

Երբ հեծեալները դետոյն մէջ տեղը կը հասնէին՝ արդէն չորս զինուորները հանգիպակաց եղերքը հասած էին .

Այն ատեն հեծելոց ճամբուն հետեւող գրեթէ հազար մարդէ բաղկացեալ գունդ մը Ամու — Տէրիա մըտան , ամենքն ալ հրացաննին գլուխներէն վեր բռնած էին , և այնչափ զգուշութեամբ կը քալէին՝ որ ոտնաձայն անգամ չէին հաներ : Երկու հեծեալները հասնելով այն թերակողզին՝ զոր այն ինչ թողած էին Սեւ թիւրքմէնները , ձիերնին կեցուցին և յետոս դարձունելով երեսներն՝ գնդին անցած տեղոյն վրայ յառեցին աչքերնին : Զօրաց սպիտակ զգեստներէն՝ որք գիշերային մթութեան մէջէն կ'երևէին , գունդը պատանքի մէջ պատուած ճիւղներու լէզէոնի մը կը նմանէր , որոց հանդարտիկ քայլերէն ցնորքը կը կրկնապատկէր , Ամեն տեղ խաղաղութիւնն ու լուսութիւնը տիրած էր . խորը խրդներուն և Բիրչաքներուն բանական առկայծեալ հուրերուն աղօտ լուսովը յանդարբու կը ննջէր :

— Վայրենիները բանէ մ' ալ չեն կասկածիր , գընդապետ , ըսաւ հեծեալներէն մին . յերաւի գործերնիս պիտի յաջողի : Այնչափ հեռին յառաջ խաղացինք՝ որ տակաւին այս առաւօտ արշաւանքին յաջողութեան վը-

րայ կը տարակուսէի .

— Ի՞նչ ընեմ , զօրապետ , պարտաւորեցայ գլխաւորացս հրամաններուն հսկատակիլ : Թաշքանտ սուրհանդակ սուրհանդակի վրայ զրկելէս յետոյ մինչև հոս յառաջեցի : Դեռ այս իրիկուն ընդհանուր կառավարչէն պատգամաւոր մ' ընդունեցի , որ կիմայունէ ինձ գունդ մը հետեակ զօրաց և ութն պատերազմականաւ նոթներու մեղ օգնութեան գալը . այս զօրքերն 'ի ծագել արեւու հոս պիտի ըլլան :

— Ինչո՞ւ անոնց չսպասեցինք :

— Հրամայեցի որ յարձակումն ըլլայ , որովհետեւ գիշերը յանկարծական յարձակման խիստ յարմար է , ֆիւրչաքներն չեն ետեադրեր անգամ թէ մեք այսքան սակաւաւոր թուով պիտի համարձակինք անոնց դէմ ելնել . երբ լուսնայ , հինգ հազար պիտի ըլլանք :

— Ո՞րչափ կը կարծէք , Ռըլիէֆ զնդապետ , ֆիւրչաքներուն բազմութիւնը :

— Մեր բնիկ լրտեսաց ըսածին նայելով՝ գրեթէ քսան և հինգ հազար :

— Բազմութիւ չեն . եթէ մեր զօրավիգները ժամանակով հասնին , մեղնէ մին անոնց հնգին դէմ պիտի ըլլայ , և այսպէս անշուշտ յաղթութիւնը մենք պիտի ստանանք :

— Հրամայեցի որ չորս պատերազմական անօթ պատրաստ գտնուի մեր եղերքը , և երբ զօրաց վերջինը հանդիպակաց եղերքն ելլէ , հուր արձակեն . այս պիտի ըլլայ յարձակման նշանը : Քողաքները՝ հուր արձակուածին պէս Ամուէն պիտի անցնին և այս տեղ գալով փախստականներուն առջև պիտի առնուն հուրը կտրելով : Ապահով եմ որ այս աւաղակները դէպ 'ի իրենց աւապառը պիտի կարենանք մղել : Թնդանօթածիգները , որք գետէն պիտի չանցնին , մեր զօրքերը պիտի պաշտպանեն , եթէ իրենց մըստ հասնի . խորհրդոցս կը հաւանի՞ք , զօրապետ :

— Կատարելապէս :

Հետեակազօրը գետէն անցած էր . մի քանի յետ

սամնաց զինուորներ տակաւին ջրոյն մէջ կը դանդաղէին, գունդին մեծագոյն մասը պատերազմական կարգով կը շարուէր :

Այս միջոցին Ռըլիէֆի ձին կրծած ոսկը մը մղելով ոտքով՝ մոխրոց շեղջի մը մէջ թաւալեցաւ : Ռըլիէֆ ձիուն վրայէն դետին նայեցաւ տեսնելու համար թէ արդեօք թշնամի կ'ա՞յ . սակայն ոչ զոք տեսնելով ,

— Երեսի վրայ թողուած բանակ մը , ի՞նչ կը նըշա-
նակէ այս ըսաւ :

Իւր զինուորիւնները շարունակելու ժամանակ չու-
նեցաւ , որովհետեւ բամբակի ծաղկի նման սպիտակ
ամպ մ' երեւցաւ մթութեան մէջ . ճայթիւն մը լսուե-
ցաւ , յանկարծ բացավայրն աղմուկով և շփոթութեամբ
լեցուեցաւ : Առաջնոյն յաջորդեց երկրորդ ճայթիւն մը
ալ . Էօղպէկաց բանակը յանկարծ արթնցաւ քունէն , և
հարիւր ու մէկ կողմերէ յարձակման և կատաղութեան
ճիչեր ու աղաղակներ բարձրացան յօգն :

— Օ՛ն անդր , յառաջ , հրամայեց Ռըլիէֆ ,

Քիրչաքներն և Էօղպէկներն իրենց ղէրքերն և ձիե-
րն առնելու կը վազէին , սակայն խիստ ուշ էր , ո-
րովհետեւ Ռուսաց գունդը սրածայր բևեռի մը պէս բա-
նակին մէջ մխուած էր . Էղէգները զօրաց կօշկաց ներ-
քեւ կը շաչէին , և խուզերը՝ սուրիններով ծակոտեալ ,
ահագին դղրդամբ յերկիր կը կործանէին : Մի քանի
օրհասական աղաղակներ , աղիողորմ մանչիւններ և ուռմ-
բերու ճայթիւններ կը լսուէին . Ռուսք Քիրչաքաց
բանակին տիրէր էին :

Սակայն դիակները բաղմամբիւ չէին , արիւնաթա-
թաւ կին մը խղի մը քով ինկած էր , և տասն կամ տա-
սըն և մէկ թափառականք ըմբռնեալ ՚ի խոր քուն՝ դե-
տինը փռուած էին գլուխնին չախճախեալ :

— Յառաջ , հրամայեց Ռըլիէֆ :

Գունդը վերատին յարձակման կարգով շարուեցաւ ,
և իւր պաշտօնեայններէն առաջնորդեալ՝ բացավայրը
յառաջ խաղաց : — Թնդանօթները շարունակ կ'որոտա-
յին , և ուսմբերը զօրաց գլուխներուն վրայէն սլանա-

լով՝ ճառաչմամբ կը պայթէին թափառականաց բանակին մէջ :

Փախստականները՝ պատրաստ կեանքերնին պաշտպանելու , ֆիրչաքաց և Էօզպէկաց բանակներուն մէջ գտնուած պարապ տեղ մը 'ի մի վայր ժողուած էին . Էօզպէկներն ալ , ճայթիւններէն գրգռեալ , թշնամին վանելու կը պատրաստուէին :

Ռուսական զումարտակն աներկիւղ յառաջ կ'երթար :

Ռուսք և ֆիրչաքք միմեանց դէմ յանդիման կանգնեցան . մարտը ժամ մը տևեց . թափառականք 'ի փախուստ դարձան իրենցմէ հինգ հարիւր հողի գետինը վառուած թողլով : Դէպ 'ի Էօզպէկաց բանակն անցքը անարգել և ազատ էր :

Յրեգական առաջին ճառագայթը բացավայրը լուսաւորեց . Ռըլիէֆ իւր շուրջ նայելով՝ տեսաւ որ քառասուն ուսու զինուորք դեռին ինկած էին ֆիրչաքաց գլակներուն մէջ . զինուց անհաւասարութեան պատճառաւ 'ի հարկէ պատերազմը պիտի սաստկանար :

Գնդապետը ձիուն ասպատաններուն վրայ յոտին կանգնած՝ չորս կողմը դարձուց իւր հայեցուածքը : Պուխարական եղերքը յօղեալ էր , Էօզպէկները պատերազմի կը պատրաստուէին . իրենց ետև կարմիր դիժ մը կողմնակի դաշտը կը կտրէր . Էմիրին բանակն էր որ խումբ խումբ կը յառաջէր . ընդհակառակն ուսական եղերքը հանդարտ և լռիկ էր , չորս թնդանօթները միշտ իրենց ուսմբերը կ'արձակէին . բայց իրենց ետև միայն ուղիղ գծով շարուած անեղր և անբաւ աւազակոյտեր կը բարձրանային :

Ռըլիէֆի ճակատը կնճեցաւ . բացովայրին հորիզոնը նայեցաւ . մինչև իւր աչաց զօրած տեղէն՝ թշնամեաց ահագին բաղմուլէան դէպ 'ի դետը յառաջանալը նշմարեց :

— Ո՛հ , բազմաթիւ են , ըսաւ Ռըլիէֆ զօրապետին :

Ռըլիէֆ՝ սաստիկ շօրաց՝ որք իրենց արիւնացայտ և արիւնաներկ սուրիներն աւազով կը չորցնէին ,

— Աւաղակները թուաւոր են, ըսաւ, տակաւին
օրը մեզի ծանր և դժնդակ պիտի ըլլայ, տղայք:

Եւ ահեղ ձայնով,

— Օ՛ն անդր յառաջ, հրամայեց:

— Կեցցէ՛ կոյսը, աղաղակեցին զօրքերը:

Յանկարծ Ռըլիէֆ զգաց թէ զօրապետը զինքն իր
համադրեստին թեզանիքէն կը քաշէր. գլուխը դար-
ձունելով՝ տեսաւ որ ֆօզաքաց հեծեղազօրն շտապաւ
կուգար, որուն ետեւէն պնդած էր բաղմաթիւ դունդ-
մը՝ որ սոսկալի աղաղակներ կը բարձրացունէր, օդին մէջ
փոշոյ կոյտեր նետելով:

— Թիւրքմէնները, ըսաւ Ռըլիէֆ, այս դեւերն ուս-
կի՞ց եկած են:

— Երեք հազարի չափ թիւրքմէնք դարանամուտ
եղած էին բլուրներուն ետեւ, թողած էին որ Ռուսք
իրենց բանակատեղին մանեն. վերջը վաղելով հունէն
անցան առանց վնասուելու այն ումբաձիգներէն՝ որք
չարունակ ուռմբերին Էօղպէկաց բանակին վրայ կը տե-
ղային, յետոյ մղեցին ֆօզաքները, և զօրաց ասլաւինի
տեղը կտրելու գիտաւորութեամբ գէպ ՚ի բացալայրը
յառաջեցին:

Մի և նոյն վայրկենին գրեթէ հինգ հազար մարդէ
բաղկացեալ ուրիշ զօրաւոր թիւրքմէն դունդ մը մի եւ
նոյն յատակագծին հետեւելով, բացալայրին հարաւային
կողմէն կուգար Ռուսերը չորս կողմէն պաշարելու հա-
մար:

Այս դունդին գլուխը ծիրանադդեաց հեծեալ մը
յաղթանակաւ Մարգարէին կանաչ դրօշակը կ'երերցու-
նէր:

Էօղպէկը դաշտին մէջ երիւսվարաւ շուրջ կուգա-
յին, և Էմիրին բանակին կարմիր գիծը գէպ ՚ի Ամու կը
յառաջէր հորիզոնին վրայ ընդարձակ կեսաբոլորակ մը
ձևացունելով:

Ռըլիէֆ հասկցաւ թէ պատերազմը Ռուսաց համար
ձախող էր. իւր ունեցած գիրքը նայելով, տեսաւ որ
եթէ երկու թիւրքմէն դունդերը միանան՝ ուռու զօրքե-

րէն և ոչ ոք պիտի կարենայ ազատիլ . ի՞նչ որ ալ ըլլայ , հարկ էր այս վայրկենէն յառաջ հունէն անցնիլ , և ռուսական եղերքն ապաւինիլ :

Ժամանակը կ'ստիպէր . ֆօղաքները միայն հինգ հարիւր քայլ հեռի էին , և իրենց ետեւէն պնդողներուն աղաղակներն որոշակի ականջներնուն կը հասնէին . Ռըլիէֆ արգէն կրնար սրոյել այն ոսկեղօծ մահիկը՝ որ երկրորդ դունդին գլխաւոր՝ ծիրանազգեաց հեծեալին դռնին վրայ կը փափկէր :

— Զօրապետ , ըսաւ Ռըլիէֆ , բանակին հրամանատարութիւնն առէք և հրամայեցէք որ զօրքերը յետս դառնան :

Ռըլիէֆ այս թիւրքմէններէն հարիւր քայլ հեռի ըլլալով՝ մէկ մանր երկրորդի մէջ թերակզղւոյն դունդը ածտաւ :

— Նախ պիտի հրամայէք որ հուր արձակուի , ըսաւ Ռըլիէֆ զօրապետին , վերջը քառակուսի մը կազմելով այս առաջակաց վրայ պիտի յարձակիք և զանոնք կոխկըռտելով և յերկիր կործանելով՝ դեռէն պիտի անցնիք , եթէ անդամ մը թնդանօթածիզ զօրաց պաշտպանութեան ներքեւ ըլլաք , կրնաք քանի մը ժամ դէմ դնել , մինչև որ քիչ ատենէն մեր զօրավիգները հասնին :

— Բայց դժուր , դնդապետ :

— Ես պիտի մեռնիմ :

Եւ առանց զօրապետին պատասխանելու միջոց տալու ,

— Զկայ առէ՛ք , հրամայեց զօրաց :

Զօրքերը Ռըլիէֆի հնազանդեցան :

— Կամաւոր հարիւր զօրք 'ի մահ դիմադրաւելու , ըսաւ Ռըլիէֆ :

Ոչ ոք շարժեցաւ , բայց ամբողջ դունդը միաբերան աղաղակեց :

— Պատրաստ եմք :

Ռըլիէֆ սատիկ յուզուելով ,

— Քաջ ջինու՛որք , ըսաւ , ճշմարիտ է , անխաւել

ցայ, ամեն ուսու ղինուոր դիտէ մեռնիլ.

Ուրլիէֆ հրամայեց որ իւրաքանչիւր կարգի տասներորդ թիւը յառաջ գայ :

Իւրաքանչիւր ոք իւր որոշեալ թուովն իսկոյն յառաջեց, ոչ միայն առանց տրտնջալու այլ նաև զուարթութեամբ Երկու մանր երկրորդի մէջ հարիւր մարդէ բազկացեալ փոքրիկ գունդ մը կազմուեցաւ յանդիման թշնամեաց՝ որք արագութեամբ կը մոտենային :

Այս վայրկեանին ֆոզաքները բանակին միացան. իրենց ետեւէն այնչող խումբը հազիւ թէ մի քանի քայլ հեռի էր : Ուրլիէֆ ձեռքը զօրապետին երկնցնելով,

— Կ'նաք բարե՛աւ, ըսաւ.

— Դնդապե՛տ, պատասխանեց յըտուութեամբ զօրապետը, ես ալ ձեզի հետ կուգամ :

— Անկարելի է :

— Բնաւ չեմ հաւանի՛ր

Ուրլիէֆ խիստ ձայնով զինքն ընդ միջելով,

— Ես ձեր գլխաւորն եմ, զսրապե՛տ, այսպէս կը հրամայեմ :

Վերջը յաժ ձայնով,

— Ապրեցէ՛ք Ռուսիոյ համար, ինչպէս ես իրեն համար պիտի մեռնիմ. իրաքանչիւր ոք իւր պաշտօնը :

Ֆոզաքները զՈւրլիէֆ շրջապատեցին. թափառականք՝ տեսնելով որ Ռուսաց գունդը իրենց դէմ կը ճակատի, քիչ մը շուարեցան : Դնդապետը մի քանի խօսք խօսեցաւ ֆոզաքներուն, և զանոնք իրեն ուղեկից ունենալով՝ թիւը քմէնաց երկրորդ խումբին ուղղութեամբը շտապաւ յառաջեց :

Ուրլիէֆ կամաւոր զօրաց փոքրիկ գունդին քովէն անցած ատեն,

— Հո՛ւր, հրամայեց, հո՛ւր շարունակ, թէ և ձեր զնդակները մեղ ալ հասնին :

Փոկրիկ գունդը քառանկիւնի ձև շարուելով, Ուրլիէֆին հետեւեցաւ. ֆոզաքները հալածական ընող թիւը քմէնները գլխաւոր գունդին դիմաց գտնուեցան, Ահեղ ճայթիւնէ մը յետոյ՝ յարձակումը տեղի ունեցաւ :

Սակայն գնդապետն երկրորդ խումբին միացած էր. իւր սրոյն հսկառակ կողմով Մարգարէին դըռնակը յերկիր տապալեց, և յիսուն դիւցազունք թիւրքմէնաց բաղմութեան մէջ մտան .

Թիւրքմէնաց երկու գունդերուն իրարու միանալն արգիլելու համար որոշուած հարիւր մարդէ բաղկացեալ փոքրիկ խումբը կանոնաւոր կերպով հուր արձակելու սկսաւ, իմանալով որ Ռըլիէֆ և ֆօղաքներն այլ ևս մահուընէ երկիւղ չունէին .

Այն ատեն անսպասուելի մը հանդիսատեսա եղաւ . շուրջանակի թափառականաց անհեղեղ կերպարանք բազմութիւնը կը տեսնուէր . միայն երկու սպիտակ կէտ դաշտին կեդրոնը լուսաւոր կ'երևէր. այս երկու կէտերը թերակողովոյն թիւրքմէնաց հետ կռուող կամաւոր զօրաց փոքրիկ զունդն եւ մեծ բանակն էին . Ռըլիէֆ եւ իւր ընկերները բոլորովին թափառականաց կարգերուն մէջ մտած էին, եւ ուրիշ բան չէր տեսնուեր, բայց միայն իրենց նիզակաց ճոճելէն յառաջ եկած շողիւնը :

Մարդկան և ձիոց մեծ զոհ մը եւ կատորած մը դիզուած էր Ռըլիէֆի և ֆօղաքներուն շուրջը, որք տակաւին կենդանի էին .

Այս դիակներն իբրեւ ամուր սպաստանի կը պաշտպանէին Ռուսերը . թէպէտ 'ի սկզբան այնչափ կոտորած եւ երկիւղ չունէին, բայց վերջապէս սախալուցան իրենց կեանքը պահպանելու միջոցներ մնառել . Ռըլիէֆ չորս կողմը դարձուց աչքերը, և տեսնելով զինքը շրջապատող դիակներն և միանգամայն մտածելով թէ չմեռած տակաւին շատ մը թիւրքմէններ կրնայ սպաննել, իրաւացի հպարտութիւն մը զգաց :

Կէս ժամ տեւեց ասիկա. ձիոց վրնջիւնները, թիւրքմէնաց կատաղի աղաղակները, ճայթիւններն և կենաց վերջին շնչոյն հետ կռուողներուն հռնչիւնը, այս ամենը իրար խառնուած՝ զարհուրելի, աղիւղորմ և գերմարդկային մէկ ձայնի մը պէս կուգար . օդին մէջէն թռչող անդիւրըրը ցնծալից հեծեծանքներ կ'արձակէին,

և գետոյն միւս կողմէն թնդանօթին սոսկալի որոտումն անհընդատ լսելի կ'ըլլար :

Էօզպէկներն և Սարպարները ռումբերէն նեղեալ՝ դանդաղաքայլ կը յառաջէին , իսկ մեծ բոլորակը վայրկենէ վայրկեան ռուսական բանակը կը շրջապատէր : Վերջին քօղաքը , կուրծքը տէգով վիրաւորուած՝

յերկիր տապալեցաւ . Ռըլիէֆ միայն կը մնայր . չնչին վերքեր ընդունած էր , բայց իւր ձին սողաննուած . իւր շուրջը կուտեալ դիակները լեռ մը կը ձեւացնէին . ետեք ձի , մէկ մէկու վրայ պառկած սատկելու մօտ էին աղիքներնին դուրս թափելով : Ռըլիէֆ սրոյ մէկ հարուածով առ ինքն արձակուած նիզակին բունը երկուքի բաժնեց , և երեք շնչասպառ ձիոց վրայ ցատկելով , անոնց վրայէն բոլոր բաղաժայրը դիտեց : Կամաւոր զօրաց ձեւացուցած սպիտակ կէտն անհետացած էր . հարիւր ռուսները մեռած էին : Էօզպէկները դուրաւեր էին այս տեղը , եւ փորձ կը փորձէին զՌըլիէֆ շրջապատող թիւրքմէնաց միանալու : Գետը հանդարտ էր , գլխաւոր գունդն անկէց կ'անցնէր , որուն կը հետեւէին ջրին մէջէն մի քանի թիւրքմէնք . սակայն դունդն սակաւաւոր էր . թնդանօթաձիգները Էօզպէկաց դէմ ռումբեր արձակելու անօգտակարութիւնը ճանչնալով՝ իրենց թնդանօթները գետին վրայ ուղղած էին , արշաւող հետեակ զօրքերը պաշտպանելու համար :

Երկու նետ Ռըլիէֆի կուրծքին կ'սպառնայր , սակայն սրոյ երկու հարուածով այն նետերը իրմէ հեռացուց , յանկարծ խոր Լքում մը զգաց , որովհետեւ այնչափ մարդ սպաննած էր որ խիստ յոգնած էր . Ռըլիէֆ վերջին հայեցուածով մը ռուսական հորիզոնը նայեցաւ , եւ մէկէն սուրներու փայլուն գիծ մը նշմարեց , որոշակի ութն թնդանօթ տեսաւ , որ դէպ 'ի եղերքը կը մօտենային :

Ռըլիէֆ ուրախութեան աղաղակ մը հանեց , այն վայրկենին շքեղ կերպարանք մ' առաւ , իւր հպարտ եւ ամբարտաւան հայեցուածով կը հաշուէր այն դիակ

ները՝ զորս իւր ձեռքը դիպած էր շուրջանակի , իւր
դէմքը փռչիով և արեամբ ծածկեալ էր , ճակատն ալ
յաղթութեանց և վեհ կերպով կատարուած պարտուց
զգացմանց դրոշմը կը կրէր . վսիթարական հառաչանք
մ' արձակեց և երեսը խաչակնքելով ,

— Մարթա , ըսաւ , մնաս բարեաւ :

Վերջը յանկարծ յառաջ նետուեցաւ :

Այն ատեն տարօրինակ դէպք մը պատահեցաւ .
թիւրքմէնները ճամբայ տունն իրեն և նիղակներնին
իւր առջև ծռեցին : Ռըլիէֆ՝ չմեռնելուն վրայ զար-
մացած՝ աչքերը վերցունելով տեսաւ որ ծիրանազգեաց
հեծեալն շտապաւ կուգար . տեսաւ որ թիւրքմէններն
ակնածութեամբ կեցան . վերջն իրեն այնպէս թուեցաւ
թէ դաշոյն մը հեծեալին կուրծքին կ'սպառնայր , սա-
կայն Ռըլիէֆ իւր բնական դթութիւնը ձեռք առնելով ,
էօզպէկաց լեզուով հեծեալին ըսաւ .

— Չգուչացէ՛ք :

Հեծեալն աճապարանօք յետս դարձաւ . Ռըլիէֆ
սաստիկ յուզուեցաւ , իրեն այնպէս երևեցաւ թէ ամեն
բան իւր շուրջը կը դառնայ , և անշնչացեալ յերկիր ին-
կաւ :

Սոսկալի աղմուկ մը կը տիրէր բացալայրին մէջ .
Սարպարներն և էօզպէկները թիւրքմէնաց հետ միա-
ցած էին , և դետոյն միւս եղերքը տասն երկու թնդա-
նօթք շարունակ կ'որոտային :

Մեծ կռուոյն ժամը կը մօտենար .

(Շարունակ) .

Թ Ղ Թ Ա Կ Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Կ. Պոլիս , Մայիս 15 .

Հարգ. Բանի մը նամակներս չ'հրատարակեցիք, ես ալ զգուշացայ այլ ևս գրելէ . Չեմ՝ բռնադատեր որ ամէն գրածներս ալ հրատարակուին , սակայն ձեր արդարաւորութենէն իրաւունք ունիմ սպասելու՝ որ լոյս տեսնելու արժանի գաղտնիքներն ալ նամակիս հետ ձեր գրուպանի ծրար չըլլան . Գուշակեցի՝ թէ Ստեփանէին վրայ ոմանց անդոր յարձակումները ձեր առջև նամակներս նուաստացուցին . բայց , ո՛չ , ո՛րչափ առանց ուշադրութեան գրեմ՝ տակաւին մեր գրչի ոսոխներէն զօրաւոր եմ , որովհետեւ արդարութիւնը կը գրեմ : Իզմիրի ամատետտորի թղթակիցը , Շահնուր , իւր գրչին սրութիւնը եկեղեցականաց վրայ կը փորձէ , ինչպէս սուր գործածողներուն համբալները ձմերուկի վրայ . Էս այդ հին և տգիտական փորձը բանի տեղ չդնելով՝ գրչի սրութիւնը այլանդակ ստութիւն և վարկած ջարդելու գործին մէջ կուղեմ փորձել . Ասկէ յառաջ քանի մը նամակներս՝ որ մեր ազգի խմբագրութեան սճոյն վրայ քննադատութիւն էին , ըսածս ապացուցանող գրուածներ էին , բայց դուք երևան չ'հանեցիք . Հողչէ . վրէպները մեր ազգին համար այնչափ յաճախ են , որչափ աշնան անձրևները : մենք ալ ուրեմն յաճախ առիթներու կրնանք պատահիլ՝ մեր գիտցածն ու տեսածը պատմելու , գրելու :

Մեր ազգին անուանական ոահմանադրականութիւնը իրականի փոխուիլ սկսաւ . Սա որչափ անկասար ալ ըլլայ , այսուհետեւ ազգին օրէնքն եղած է : Ո՞րչափ պիտի տուէ , ի՛նչ փոփոխումներ պիտի ունենայ , փոփոխութիւններն ի՛նչ տեսակի վրայ պիտի ըլլան . քսան մարգարէ բաւական չէ գուշակելու . զի ,

ապագէն , չեմք յայնպիսի աշխարհի և 'ի դարու . յորում տրամաբանութիւն կենայ ապագային մէջ գիպըւածոց հետեւանքը տեսնելու : Բայց այս ստոյգ է՝ որ անվերջանալի միանգամայն և անպտուղ վիճաբանութիւն մը այս օրինաց վերաքննութեան խնդրոյն վրայ պիտի դառնայ . ոմանք ամբողջ վերանորոգման հարկ տեսնելով վրան , և ոմանք ինչ ինչ տրամադրութեանց վրայ միայն փոփոխմանց կարեւորութիւն տեսնելով : Առաջինները ասկէ աղէկը ունենալու համար պիտի կըռուին , վերջիններն ալ ասոր աղէկը : Եւ ահա քուէարկութիւն , և սահմանադրական օրէնքը կ'որոշուի , որուն ազգին վիճակը պիտի կապուած դառնինք : Սահմանադրութիւնը սրչափ դործնական ըլլայ՝ այնչափ վերաքննութեան խնդրոյն դոյութիւնը կը ծանրանայ , եւ այսչափ տարիներէ 'ի վեր դիւանի վրայ բոսորած կեցածը հարկաւ ձեռք պիտի առնուի : Ո՛վ որ վերաքննութեան խնդիրը փութացունէ , ան պիտի յայտնէ իրեն համար՝ թէ սահմանադրութեան և ազգին վիճակին վրայ ո՛րչափ բան դիտէ , կամ դարձաբար , թէ ո՛րչափ քիչ բան կը տեսնէ :

Գերմանիոյ (Պօնի) մէջ հին կաթոլկաց տիեզերական ժողովը հրատարակեցին լրագիրք , որուն պատգամաւոր զրկուիլ որոշուեր էր Յունաց պատրիարքարանէն : Եկեղեցական պատմութեան հմուտ եղողներ դիտեն՝ թէ Յունաց և Լատինաց հին կաթոլիկներու մէջ այս ներդաշնակութեան խնդիրը ի՞նչ կը նշանակէ : Պապին անկման վրայ յունական կղերին միացումը յանկարծակի է՝ որու հետ ալ ուր ըլլայ . այս այնպէս է այն ժամանակէն 'ի վեր՝ յորում Յոյնք իրենց քարեայ տաճարները Սուլթաններուն տուին , և իրենցը փայտէ շինել սկսան : Մեր պատրիարքարանէ պատգամաւոր չ'ուղուիլը վեր 'ի վերոյ հայեցուածքով ազգային ինքնասիրութեան կը դպլի , բայց հոգ չէ : Դիտենք՝ որ ինչպէս հինդերորդ դարէ և այսր Յոյն և Լատին եկեղեցեաց հետ մեր միացումը կարելի չէ , այսպէս ալ Յունաց և Լատինաց մէջ , կուգէ հին ըլլան կուգէ՝ նոր , 1034 թուականի Յուլիս 16

էն 'ի վեր'ներդ աշնակաւորութիւնը կարելի չէ . Հրաշք-
ներու ըսելիք չունինք :

Իզմիրի ամատեարի մէջ Շահնուր անունով օտորա-
դուած նամակն 'ի հարկէ կարգացած էք, որ Յունաց բա-
րոյականն և նիւթական յառաջագիմութիւնը դովելու
հետ անոնց սեռական աճումն ալ կը համբաւէ, և, ա-
սոր հակառակ կըսէ, թէ՝ Յոյս ամուսնութեան իբրեւ
թէ թշնամի հանդիսանալով՝ անոր դէմ կը խօսի. թէ
մեզ հին դարերու անշարժութեան կը տանիք, թէ
երկարօրէն կը ճառէք որ ամուսնութիւնը անհրաժեշտ
պիտոյք չէ, թէ ձեր Յոյս չղջիկի պէս խաւարի մէջ կը
թռի, և յանգէտս անդրալեռնեան երազներ կը տեսնէ,
թէ կ'մոռնայք՝ որ հին հայրապետները զաւակաց տէր
են, թէ Ն. Ճ. խիստ բանաւոր և դիմնական փաստե-
րով ամուսնութեան թշնամի Յոյս անուրջքը կը հերքէ
Մասիսի մէջ, թէ Յոյս ճարը հատնելով՝ առարկուն
խելքը գլուխը չէ կըսէ, թէ Յոյս վարդապետին գան-
կը շատ դատարկ և բուժութեան կարօտ է, թէ տը-
գէտ կրօնաւորին դէնքը քսութիւն, թշնամանք և զըր-
պարտութիւն է, թէ երբ ինք ձեզի բան կըսէ՝ դուք
դինքը մոլի, յիմար և անհաւատ կանուանէք, թէ ինչ
պէս կրնայ վիճաբանել այնպիսի գլուխներու հետ, և
ձեզնէ դուրսուելով ընդհանրապէս եկեղեցական հա-
սարակութեան վրայ կը յարձակի, կարգացի՞ք արդեօք
այս իմաստալից պատուական նամակը՝ որ Շահնուրի
վերապահեալ շնորհքն ունէր, իս կարգացի՞ և բան մը
հասկնալու համար Շահնուրը երկուքի բաժնեցի. մէկ
մը իբրեւ բարեմիտ սիրող Հայոց սերնդական աճման,
մէկ մ'ալ իբրեւ վիճաբանող Յոյս դրուածոյն դէմ. ա-
ռաջին Շահնուրը ազդին աճման աղբիւրը կամ նուազ-
ման առիթները տեսնելու կողմանէ յոյժ ազէտ դուռ, որով-
հետեւ նախ՝ չորս միլիոն ժողովրդեան մէջ առ առաւել-
քն չորս հարիւր անհատներու քերքնական իմաստով մը
կամ գերադոյն օգտի մը համար ամուսնութենէ հրաժարելը՝
աճումը խափանող պատճառ կը համարի : Ինչ կենթա-
դրէ արդեօք Շահնուր այս խեղճ էակներուն համար՝ եթէ

ամուսնանային . արդեօք մարախէ կամ ուրիշ մանր զե-
ռուններէն աւելի բազմածին պիտի ըլլային , որոց աչ-
քի չերևելու սակաւութիւնը միլիօնաւորներ բազմացու-
նէ , երկրորդ՝ որովհետեւ ցոյներն ալ մեզի պէս ամու-
րի եկեղեցականներ ունին , մանաւանդ թէ անոնց Ս-
լերին կրօնաւորները շատ քաղաքացի և գիւղի մէջ ծխա-
տէր քահանայութիւն կը վարեն առանց կին ունենալու ,
եթէ ասոնք կը բազմանան , Հայոց ամուրի եկեղեցա-
կանութիւնն ինչո՞ւ պատճառ ըլլայ Հայոց չ'աճելուն
և մանաւանդ թէ նուաղելուն , Պէտք է գիտնայ Շահ-
նուր՝ որ աղբի մը սեռական աճումը՝ ենթադրելով թէ
արտաքին պատճառներ չկան , մեծապէս կախումն ու-
նի իւր բարոյական ժողովալութենէն կամ բարեխառ-
նութենէն , և ոչ թէ քանի մը մասնաւորներու համար
ամուրիութեան պայմանը ջրուելէն . թող որ ասոնց ճշ-
մարիտ ամուրիութեան օրինակը զօրաւոր խրատ է չա-
փուորութեան և բարոյական կանոնաւորութեան և
հետեապէս անուղղակի առիթ մը մարդկային աճման :

Երկրորդ Շահնուրը Բապտիստ գրուածին դէմ վիճաբա-
նելու կողմանէ իմաստակ գտայ , որովհետեւ մի միայն
փաստ մ' ունէր բովանդակ գրուածին մէջ , այն է Հայ-
րապետացի ոմանց զաւակաց տէր ըլլալը . բայց այս ալ
ուղիղ ըլլալու համար պէտք էր ի պատմութենէ ցոյց
տալ թէ ո՞ր հայրապետ իւր հովուականին հետ ամուս-
նութեան անկողին կը պտտցունէր : Մեզի հետ շատեր
ալ կարդացին Յուսոյ դրածը , բայց չ'տեսան անոր մէջ
ամուսնութիւնը խոտող հերետիկոսաց դրութենէն բան
մը , այլ իմացան՝ թէ ամուրիութիւնը բարձր , բայց եւ
ոմանց , կարելի կամ տուեալ առաքինութիւն է . սա
իւր յատուկ գիծն ունի բարոյական ուղղութեան մէջ ,
առանց նախախնամութեան ծրագրէն դուրս լինալու .
Բուժութեան կարօտ դանկն այն է՝ որուն մուսոր գոր-
ծօնէութիւնը հակասական է և կամ թերի . փախաքելի
էր՝ որ Շահնուր իւր հիւանդութիւնը զգար : Յոյսը
չղջիկի պէս խաւարի մէջ կը թռչի , ըսած էր Շահնուր ,
բայց իւր լուսաւոր օգը և թռիչքը փոցութիւն չունին :

Այսպիսի մարդիկներու հետ վիճաբանելը գիտութեան և պատմութեան սրահէն վար մանկանց ծաղկոցն իջնել և հոն քանի մը գիտնական բառ հեգոյններու հետ խօսքի բռնուելու կ'ըմանի(1) : Սակայն խոստովանել պէտք է՝ որ ամուրեաց դրութեան վրայ սխալ տեսութիւն ընողներն ալ իրենց պատճառը ունին , թէ և սխալ է : Ասոնք բարոյական կարգին մէջ ոչ թէ ամուրիութիւնը կը հետազօտեն ըստ ինքեան , այլ այս առաքինութեան ուխտող մասնաւորներուն ցուցած գոյթակղութիւնը հետ առնելով , որ դժբաղդաբար , իրաւ սուտ , կը հրատարակուին լրագրաց մէջ , սփորին ստրկաւագատունէն սկսեալ մինչև կաթողիկոսական վեհարանի սըրահից վրայ , ինչպէս այս օրերուս գրուեցան և քիչ մօրմօր չ'պատճառեցին ուղղասէր հոգիներու , Բայց ո՞ր ազատ մտածող կրնայ զիջանիլ՝ որ բարձր սկզբունքի վրայ երբեմն խաղ ընող եկեղեցականներուն համար նոյն սկզբան դէմյարձակումն ընէ : Ինչպէս որ շնացող ամուսնաւորաց գործէն առնելով միակնութեան և ամուսնական հաւատարմութեան դէմյարձակումն ընել չըլլար , նոյնպէս անժուժկալ ամուրիներուն համար հաւատարիմ ամուրիութեան դէմ խօսք չըլլար :

Եթէ Շահնուր , այս նոր ցովինիանոսը , այս երկու բաժանմանէ դուրս ուրիշ հատուած մ'ալ ունի , այն ալ իւր վայրահաչ կողմն է , որ՝ առանց գիտնալու թէ ի՞նչ կըսէ , Յունաց բարոյական , նիւթական և սերնդական աճմանէն՝ Յուսոյ ամուրիութեան վրայ գրած ճառին հերքումն ընելու ելլելով կը հայհոյէ ,

ՍՏԵՓԱՆԷ

(1) Ասոր համար է՝ որ մենք , թէ եւ կարդացինք Շահնուրի գրուածը , բայց անսակ տղայական անխմատ դրուածի մը պատասխանելու համար՝ Աւելեաց ամսոյ մէջ պարալ ժամանակի սպասել որոշեցինք . Մ. ԽՄԲ. :

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼԻՔ

Վեհափառ Սրբազան Կաթողիկոսն Ս. Վանքիս տպարանին համար 80 հօսայ ձուլեալ նոր տառեր շնորհած է փարժարանիս յառաջադիմութիւնն քաջալերելու համար ալ՝ նորա Տնօրէն Արժ. Ներսէս Վարդապետի ականաւորութեան խաչ նշանն դրկած է այս ամսոյ մէջ հանգերձ օրհնութեան եւ քաջալերութեան կոնդակաւ։ Ս. Ուխտիս միաբանութիւնը՝ խոր երախտագիտութեամբ պիտի յիշէ միշտ Նորին աստուածաբաշխ Վեհութեան այս շնորհքներն, եւ ջանայ առաւել եւս վաստակել ՚ի շինութիւն Եկեղեցւոյ եւ ՚ի շահ Ազգին։

Ա Յ Լ Ե Ի Ա Յ Լ Ք

Քրիստոնեայք սովորութիւն ունին երեսնին խաչակընքելու : Բողոքականք որ կը պարծին՝ թէ նախակոն եկեղեցւոյն հաւատքը և սովորութիւնը պահելու նախանձախնդիր են , կը պարսաւեն այս սովորութիւնը իրրեւ սնապաշտութիւն . սակայն կը նմանին այն նախնի հեթանոսաց՝ որ գրքիստոնեայները կ'արհամարէին երես խաչակընքելուն համար :

Մինուտիոս փելիքս քրիստոնեայ իմաստասէրը՝ որ փրկին երկրորդ դարուն սկիզբները , իբր Տեսառն մերոյ խաչելութենէն 70 կամ 80 տարի յետոյ Հիւստան մակագրուեալ դիրքը գրած է հաւատոյ շատագովութեան համար՝ սա պատասխանը կուտայ հեթանոսաց :

— Ո՞չ ապաքէն խաչն ամէն տեղ է : Զեր դրօշակները , ձեր բանակներուն նշանակները , ձեր յաղթանակները ի՞նչ են , եթէ ոչ զարդարուն և ոսկեզօծ խաչեր : Ո՞չ ապաքէն դուք ալ մեզի պէս բաղկատարած կ'աղօթէք . Այս յայտնի ու համարձակ գիրքերնուդ մէջ միթէ ՂԱՍՏՈՒԱԾ կանչելու կերպը չէ՞ք դործածեր : և այն ատեն չէ՞ մի որ միայն մէկ Աստուծոյ երկրպագող քրիստոնէից նման կրլլաք , որ չարչարանաց մէջ բազուկնին խաչաձև տարածելով իրենց հաւատքը արիարար կը խոտտովանին . մեր ու ձեր ժողովրդոց մէջ ի՞նչ տարբերութիւն կայ , երբ թեւերը խաչաձև տարածելով կ'ըմէ . Աստուծոյ Ժէ . Նշմարիւ Աստուծոյ . Ի՞նչ որ Աստուծոյ կոմի . ուրեմն խաչին նշանը կամ բնական խելքին հիմն է , կամ ձեր կրօնքին ալ իբրեւ հիմն կը ծառայէ — :

Տերաուպիանոս ալ՝ որ Մինուտիոսէն շատ յետոյ չէ

ժամանակաւ , յառաջիկային մեծագործեալ գործու-
կին մէջ (Գլ. Գ.) ասիէ աւելի յայտնի կը խօսի . — եր-
բոր գործ մը ըլլայ մեզի ճանապարհ ելլելու կամ քալե-
լու , ներս մտնելու կամ դուրս ելլելու , հագուելու ,
ոտքի ամաննիս հագնելու , ջուր մտնելու , սեղան նըս-
տելու , ճրագ վառելու , նստելու , անկողին մտնելու ,
և , ուրիշ ինչ որ ընելու ըլլանք՝ խաչի նշանով ճակատ-
նիս կը կնքեմք — կամ ռապիւորէն ըսելով՝ երեսնիս խաչ
կը հանենք ։

Այս սովորութեանս վրայ խօսող ուրիշ հեղինակներ
ալ շատ կան՝ բայց առոնք ժամանակաւ աւելի Առաքե-
լոց մօտ ըլլալով՝ իրենց ժամանակի բոլոր քրիստոնէից
այն է նախնական եկեղեցւոյ սովորութեան աւելի հա-
րազատ վկայներ կրնան ըլլալ գոյաւորահաւատներու
համար . ասոր համար միայն առոնք յիշել բաւական սե-
պեցինք ։

Հին արեւն Ժանրաքին նիւթերու Գործածութիւնը . — Երան-
րադին կամ թանկ մետաղներու և հանքերու գործա-
ծութիւնը սովորաբար զարդասիրութեան մէջ տեսնե-
լով՝ վեր ՚ի վերոյ մտածմունքը շուտ մը ենթադրել
կուտայ մեզ՝ թէ հանքերու և թէ մետաղներու գոր-
ծածութիւնը նոր ժամանակի բան պիտի ըլլայ ։ Բայց
այսպէս չէ , այլ խիստ հին ժամանակներէ ՚ի վեր թան-
կագին նիւթեր կը գործածուէին , թիւի և արծաթ
արուեստից և ճարտարութեանց մէջ գործածուելու
տեղ ունէին . ասոնցմով անօթներ և զարդարանքներ ,
կարասիներ , զննուորական գործիներ և այլն կը շի-
նուէին , որոց վրայ ամենէն հին գիրքերէն այսինքն
Աստուածաշունչ և Հովեր շատ տեղեր խօսած են ։

Աստուածաշունչ գրոց մէջ կը կարդամք՝ թէ Աբրա-
համ Եփրոնի երկու այրերը գնելով իւր Սառա կինը
հոն թաղելու համար , չորս հարիւր սատեր արծաթ
վճարեց վաճառականներու հաւնած արժէքով ։ (Եփ. Ի
Գ. 8—17 .) Յակոբայ որդիքը Եգիպտոս ցորեն գնե-
լու համար փարաւոնի արքունիքը արծաթ տարին .
Խորայեւացիք Եգիպտոսէ դուրս ելլելու ատեննին Ե-

գիպառացիներէն ոսկիէ և արծաթէ անօթներ վեր առին : Տապանակին շէնքին վրայ չափազանց ոսկի և արծաթ գործածուեցաւ : Սամսոնի գաղտնի դօրու թիւնն իմանալու համար փղշտացի նախարարք ամէն մէկն առանձին հազար հարիւրական կտոր արծաթ տալու խօսք ըրին Դաւիթային : Սողոմոն տաճարի շինուածքին մէջ ամբաւ ոսկի և արծաթ գործածեց : Սաբա թագուհին երբ Սողոմոնի այցելութեան եկաւ, հարիւր քսան տաղանդ ոսկի ընծայ տուաւ : Յաւուրս Սողոմոնի ոսկի և արծաթ իբրեւ հասարակ քար՝ այն չափ առատ էին, կըսէ սուրբ Գիրքը : Միայն Եգիպտոսէն կառօք և երիվարօք երկու միլիօն վեց հարիւր քառասուն հազար կտոր արծաթ կուգար Սողոմոնի : Այս խօսքերէն յայտնի է՝ թէ թանկագին մետաղները ոչ միայն ծանօթ էին հին ատեն, այլ և շատ առատութեամբ կը գործածուէին :

Ստուածաշնչէն Հոմերի դրքերն անցնելով, կը տեսնենք որ շատ տեսակ առարկայներ, գինեղ բաժակ, ղէնք, եռոտանի կաթնայնիղակի լապտեր, լողարան, մատանի, օղ, անկողին, կուժ, նստարան, աթոռ և այլն, շատ անգամ արծաթէ և ոսկիէ կամ ասոնցմէ մէկով պատեալ կամ օծեալ կըլլային :

Ոգիւսեայ անկողինը ոսկեղարդ կը նկարագրէ Հոմերոս : Նիղակ, սանձ, և այլ այսպիսի հեծեղազօր քաջի մը գործիքներն ոսկիէ էին :

— . . . Եւ խաժակներն Աթենաս 'ի մէջ նոցա,
Մեծագին ասպարն 'ի ձեռս՝ անծերականն՝ անմահ հացուն,

Յոր կախէին ծոպք հարիւր 'ի վերջաւորս համակ ոսկեք :

Մէն քաջուրբ փողիողեալ, մէն մ'ի հարիւր արշառոյ դին — :

Արջաւ ըսելով, այս բառին նշանակած կենդանիին պատկերովը գլուխաւ գրամ պիտի հասկնամք :

Ագամեմոն Աքիլլէսի ցոսումը իջեցնելու համար շատ մը ընծայներ տուաւ. տասն տաղանդ ոսկիէ զառ՝ նաւը ամբողջ ոսկիով և արծաթով լեցնելու խօսք տուաւ :

թէ ցածնուս , ընծայս տայէ՝ Ագամեմոնն՝ քեզ ար-
ժանիս ,

Եօթն անխորձ եռոտանիս 'ի հուր՝ և տասն ոսկւոյ
տաղանդ

Այդ ամենայն նոյն ժամայն մատուցի քեզ փու-
թանակի ,

Իսկ թէ զմեծնն ոստան քանդել զՊրիամուն գիքն
տայցեն ,

Մտեալ ոսկի և պղինձ բարձեալ 'ի նաւդ . աղխալ-
խեցես ,

Մինչդեռ զաւարն և կապուտ Աքայեցիքս բար-
ժանիմք :

Պրիամոս Հեկտորայ մարմինը գնելու համար Աքիլ-
լէսին կուտայ շատ մը ուրիշ ընծայներու . հետ տասն
տաղանդ ոսկի , երկու մեծագին և խոշոր եռոտանի
կաթսայ , չորս մեծ սան , գեղեցիկ բաժակ մը խիստ
ժանրագին՝ զոր թրակացիք իրեն տուած էին :

Ասաց , և զարկեղացն զգեղեցիկ խելունս եբաց .

Եհան անտի խլատեռս երկոտասան չքնաղագեղս ,

Եւ թիկնոցս երկոտասան մեկնակս , և նոյնչափ
պատտեռունս ,

Եւ ամղանս նոյնչափ ընտիրս , և առ նոքօք նոյն-
չափ շապիկս :

Եւ ոսկւոյ կշուեալ եբարձ ընդ ամենայն տասն
քանքար ,

Ա՛ռ երկուս հրաւիայլ կաթսայս եռօտանիս և
սանս չորս ,

Ա՛ռ բաժակ մի գեղեցիկ՝ զոր արք թրակեանք ե-
տուն նմա :

Հնդկաստանի մէջ խիստ հին ատենէ 'ի վեր ամեն
տեսակ արուեստից և վաճառականական նիւթոց գոր-
ծածութիւնը կար . ոսկի , հաղուագիւտ քար և ուրիշ
թանկ առարկայներ տաւտօրէն կը գտնուէին : Ամենքն
ալ շքեղ հադուստներ կը հադնէին :

Վերջապէս ոսկի և արծաթ և ասոնց հետ ծան-
րագին նիւթերու գործածութիւնը դրեթէ աշխարհի
հետ հին են :

Այս փառքնի մը՝ որ շայտնի է — Բաղիպ Մէհմէտ վաչա՝ իւր ատեն Յամանեան Պետութեան վառքն աւելցնող նախարարներէն մին և խիստ հոնճարեղ գլխոյ տէր էր . պատմենք հոս իրեն մէկ զարմանալի գործը :

Աղքատ այրի կին մը իւր սեփական պարտիզին մէջ մրգեղէններ ունէր , որոց պտուղները իրենց ժամանակին ծախելով՝ իւր օրապահիկը կը հայթայթէր . թզեւին հառած ատեն՝ սկսաւ խեղճ կինը յետին աստիճան ներդուիլ ապրուստի մասին , որովհետեւ գող մը գիշերը պարահզը մտնելով՝ հետեւեալ առաւօտուն քաղուելիք թուղբը կը գողնայ եղեր , կինը առաւօտուն պարտեղ կերթայ հասունցած թուղբը ժողուելու համար , սակայն տեսնելով որ և ոչ մէկ պտուղ մնացած է ծառին վրայ , յուսահատութեամբ տուն կը վերադառնայ . այսպէս քանի մը օր կը տևէ . վերջապէս ճարը հատնելով կինը վերոյիշեալ վաչային կը դիմէ , որ գողութիւններ երեւան հանելու մասին խիստ ճարպիկ և վարպետ էր , և բողբոջելով այսպիսի անարդարութեան մը դէմ՝ կը խնդրէ իրմէն՝ որ գողութիւնը յայտնէ : Բաղիպ վաչան կը պատուիրէ իւր ծառայից որ կնոջ դարի տան , որպէս զի երթայ և ամէն մէկ թուղին մէջ ալ մէկ մէկ դարի դնէ առանց յայտնի ընելու : Հետեւեալ առաւօտուն վաչան կը հրամայէ իւր ծառայներէն մէկուն՝ մըրդավաճառանոցն երթալ , և այն տեղ ծախուած բոլոր թուղերէն մէկ մէկ հաւը բանալ , պատուիրելով միանգամայն՝ գնել այն թուղերը՝ որոց մէջ որ դարի գըտնուի . ծառայն իւր տիրոջ հրամայածին պէս կընէ , և մէջերնին դարի կեցած թուղերը գնելով Բաղիպ վաչային կը բերէ : Անմիջապէս վաչան մրգավաճառը կանչել տալով՝ կը հարցունէ թէ այդ թուղերը ուսկից առիր . մրգավաճառը ամենայն պարզմտութեամբ թուղբը իրեն ծախող մարդը կիմացնէ : Փաշան դողը բերել տալով՝ կտալպէ զինքը վերջապէս իւր գողութիւնը խոստովանելու : Գողը զարմանալով կըսէ՝ Վաչային , Տէր ,

Աստուծմէ և ինձմէ զատ ըրած գողութիւնս և ոչ մէկը գիտէր, ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ դուք իմացաք : փաշան այս խօսքին վրայ աւելի բարկանալով՝ կը հրամայէ որ գողը կախաղան հանեն :

Խենդերուն հոնք . — Կրօնական ամեն տեսակ խայտառակութիւն միջին դարու մէջ ծնունդ առած է Եւրոպայի մէջ . այս խայտառակութեանց ամենէն վերջին ծայրը հասածը կրնամք համարիլ հաւատաքննութիւնը : Այն դարուն ծիծաղաշարժ խայտառակութիւններէն կամ այսպէս ըսենք, արտօղութիւններէն մէկն ալ էր խենդերուն տօնը, որ ըստ Եւրոպացւոց իշնդեան տօնէն մինչև ցայտնութիւնը կը կատարուէր, գրեթէ տարւոյն առաջին օրը . այս տօնին մէջ հեթանոսութեան ժամանակի կատարուած Սատուրնական տօնից մի քանի յիշատակները կարթննային : Այս տօնը խիստ կուրախացնէր այն խեղճ կղերիկոսները՝ որ վայրկեան մը քահանայից և եպիսկոպոսաց տեղը կը բռնէին, ինչպէս Հռովմ գերիները իրենց տիրոջ տեղը, Սատուրնական տօներուն ատեն : Խենդերուն մէջէն եպիսկոպոս մը կ'ընտրէին, ձեռքը գաւազան մը կուտային և գլուխն ալ թագ մը կը դնէին, և այնպէս եկեղեցւոյ մէջ կը պտըտցունէին . այս հանձնարար եպիսկոպոսը բաւական ատեն թատերական մարդու մը կերպարանք կառնէր : Ի՞նչ քանի խենդեր դիմակաւորեալ, ոմանք ալ երեսնին սեցուցած սատանային կերպարանքէն ալ աւելի, եկեղեցւոյ դասին մէջ կը պարէին, խենդ ու խելառերդեր երգելով : Սարկաւազները և կիսասարկաւադները սեղանին վրայ բաղմած, ժամարարին դիմաց երջիկ և ուրիշ բաներ կուտէին և զանազան ըմպելիք կը խմէին : Երբ պատարագը լմնար, իւրաքանչիւր ոք վազելով և ցատկելով եկեղեցիէն դուրս կելլէր . այս տօնին հաւատացելոց հայրենակիցներն և ուրիշ շնորհաւորներն էլ ընկալէին . ոմանք դուրս ելած ատենին՝ զգեստնին ալ եկեղեցին կը մտնային և բոլորովին մերկ դուրս կելլէին, Միջին դարու աստուածաբաններէն մին կ'ը-

սէ թէ եկեղեցւոյ մէջ չորս տեսակ պար կ'ըլլար . սարկաւադաց պարը , քահանայիցը , տղայոցը կամ կղերիկոսացը , և կիսասարկաւադացը :

Իշուն սքանչելի ձայնը այս տօնին գլխաւոր արարողութեանց մէջ մեծ տեղ կը բռնէր . Թրփատութեան օրը կը կատարուէր իշուն տօնն ալ . նպատակնին էր այս խոնարհ և օգտակար կենդանին պատուել , որ Յիսուսի ֆրիստոսի ծննդեան ներկայ դտնուած , և զՅիսուս ֆրիստոս Երուսաղէմ բերած էր . Սանսի եկեղեցին էր՝ ուր իշուն տօնը մեծաւ հանդիսիւ կը կատարուէր . Երեկոյեան Ժամերգութիւնը սկսելէ , յառաջ՝ քահանայք թափօրով մայր եկեղեցւոյ դրան առջև կուգային . Երկու կանոնիկոս էշը կը բռնէին և կառաջնորդէին մինչև այն սեղանը՝ ուր ուրիշ կանոնիկոս մը արարողութեան կարգը կը կարգար , և այն մարդոց անունները կուտար՝ որ այն հանդիսին ներկայ սկիտի գրանուէին : Պօլէի մէջ , մինչև եկեղեցւոյ դրան առջև , իշուն կռնակը երկտասարդ աղջիկ մը կը դնէին՝ որ Սուրբ Կոյսը կը ներկայացնէր , իւր բազկաց մէջ վարդիկ Յիսուսը բռնած : Խոնարհ կենդանին գեղեցիկ լաթով մը ծածկելով՝ մինչև եկեղեցւոյ դասը կը բերէին , տեսակ մը երգ երգելով առջևէն և ետևէն .

Հարկ չէ այս տեղ մանրամասնաբար իշուն համար կատարուած ուրիշ արարողութիւնները նկարագրել .

Այս ամբարիշտ սովորութիւնները դրեթէ չորս հարիւր տարի տևեցին , միջին դարու մարդոց տղիաութեան և անասնոյ հաւասար խելք ունենալուն շնորհիւ .

ԱԶԴ

Յառաջիկայ յուլիս ամսոյ տառջին օրէն
սկսեալ Ս. Վանաճոյ գիշերօթեայ վարժա-
րանին տարեկան հարցաքննութիւնը պի-
տի սկսի, որ պիտի տեւէ մինչև երկուա-
սաներորդ օրը ։ Պարգևաբաշխի հանդէ-
սըն ալ պիտի կատարուի հետեւեալ օրը
այն է յուլիս 13 ։ Նոյն երեկոյ Անի քա-
ղաքի անձնատուութեան տխուր ողբեր-
գութիւնը պիտի ներկայացունեն աշա-
կերտք ։ Պատուարժան ազգայնոց վար-
ժարանիս այս հարցաքննութեան և պար-
գևաբաշխի հանդիսին ներկայութիւնը
մեծ քաջալերութիւն կը համարիմք աշա-
կերտաց ։

ՅՈՅՍ Ը կերեւի տմիան անգամ մը 64 երեսէ բաղկացեալ տետրով մը : Գինն է տմեն տեղւոյ համար մէկ տարին երեք արծաթ մէճիտիէ : յեց ամսուան համար՝ երկու արծաթ մէճիտիէ առանց ծախուց ճանապարհի⁷ :

ՅՈՒՍՈՅ հետ յարաբերութիւն ընելու համար պէտք է թղթակցիլ յանուն խմբագրութեան :

ՄՏՈՐԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԵՐ

Կ. ՊՈԼԻՍ. Դրախտառ եղբարք Գալափեան . Չաքմաք-
ճըլար եօզուչու

ԲԵՐԱ. Ծխալտաճառ Ստեփան աղա Կիւլէրեան . Տօղրու եօլ
պարագան , թիւ 173

ՆԻԿՈՍԻԴԻԱ. Մ. Յովհաննէս աղա Նազըճեան

ՊԱՐՏԻՋԱԿ . Մ. Յարութիւն աղա Մ. Կարապետեան

ԱՏԱԲԱԶԱՐ . Պ. Արմենակ Յ. Նրամեան

ՊՐՈՒՍԱ. Մ. Ստեփան աղա Թանկերեան

ԿԵՅՎԷ. Ազարիկ աղա Մ. Յ. Նրամեան

ԱՆԴՐԻԱՆՈՒՊՈԼԻՍ . Թորղոմեան ընկերութիւն

ԿԱՐԱ . Մկրտիչ Էփէնտի Էհրամճեան

